

PARADIGMAVÁLTÁS ?!

*Kultúránk néhány
alapvető meggyőződésének újragondolása*

FENNTARTHATÓSÁG ÉS GLOBALIZÁCIÓ 5.

SOROZATSZERKESZTŐ: LÁNYI ANDRÁS

A sorozatban már megjelent:

Lányi András: *A globalizáció folyamata*

Lányi András: *A fenntartható társadalom*

Kajner Péter szerk.: *Gazda(g)ságunk újrafelfedezése. Fenntartható vidéki gazdaságfejlesztés elméletben és gyakorlatban*

Jakab György – Varga Attila: *A fenntarthatóság pedagógiája*

PARADIGMAVÁLTÁS?!

*Kultúránk néhány
alapvető meggyőződésének újragondolása*

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Szerkesztette: Takács-Sánta András

L'Harmattan

Készült a BOCS Alapítvánnyal közös kiadásban, a Külügyminisztérium és Székesfehérvár MJV Önkormányzatának támogatásával, a NEFE/504. *Társadalmi szolidaritás...* programban.

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

© L'Harmattan Kiadó, 2007

© Takács-Sánta András, 2007

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./E.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 9683 94 5
ISSN 1788-9731

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A szöveget Votisky Anna gondozta.
A borítóterv Ujvári Jenő, a nyomdai előkészítés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Takács-Sánta András:

Bevezető – Kiútlehetőségek a környezeti válságból 7

John Gowdy:

Vissza a jövőbe és előre a múltba 15

Wolfgang Sachs:

Miféle fenntarthatóság? 35

Takács-Sánta András – Pataki György:

Bolygónk boldogtalan elfogyasztása 45

Szvetelszky Zsuzsanna:

A natúrhatnám polgár 51

David W. Orr:

Mi az oktatás célja? 63

Takács-Sánta András

**Bevezető – Kiútlehetőségek
a környezeti válságból**

Ma már szinte senki sem vitatja, hogy az élet sokféleségét, minőségét és méltóságát fenyegető globális környezeti válság időszakában élünk. A környezeti problémák enyhítése/megoldása érdekében, illetve elmélyülésüket megakadályozandó az egyének, embercsoportok és szervezetek viselkedésének kellene megváltoznia. De vajon hogyan vehetők rá a környezetkímélő viselkedésre? Alapvetően négyféle lehetőség kínálkozik.

**1. Kormányzati törvények, szabályozások,
illetve ösztönzők**

Az első lehetőség értelmében a különféle kormányzatok törvényeket, szabályozásokat, illetve ösztönzőket alkothatnak annak érdekében, hogy (1) megakadályozzák az egyének, csoportok és szervezetek bizonyos környezetileg káros tevékenységeit, valamint (2) bizonyos környezetkímélő tevékenységekre ösztönözzék őket. E kormányzati intézkedések meghatározó jellemzője, hogy úgy igyekeznek rávenni az egyéneket (csoportokat, szervezeteket) a köz érdekét szolgáló környezetkímélő viselkedésre, hogy azt számukra is a leginkább előnyös viselkedési alternatívává teszi (pénzügyi vagy egyéb szempontból). Vagyis a környezetkímélő alternatíva összhangban lesz a szűken és rövidtávú értelemezett önérdekükkel. Például a gyárkéményekre szűrőberendezést felszerelő vállalat adókedvezményt kap, az ezt elmulasztó ellenben büntetést fizet. E módszerrel tehát elvileg mindenféle környezettudatosság hiányában is elérhető a környezetkímélő viselkedés. Valószínűleg nem

kis mértékben ebből következően ma a négy közül ezt a megközelítést alkalmazzák leginkább a világban.

Alapvetően két nehézség jelentkezik e megközelítés esetében. Egyrészt egy nem belső indítatásból, hanem pusztán efféle külső kényszerekből fakadó környezetkímélő viselkedés demokratikus társadalmakban (márpedig legalábbis a nyugati társadalmak jelenleg ilyenek) nagy eséllyel nem lesz tartós, mivel az emberek szándékosan megszüntethetik a kényszereket. (Például a szigorú környezetvédelmi törvényeket hozó, környezetileg érzékeny politikai elitet egyszerűen leváltják a következő választáson). Másrészt természetesen nem elég a törvények megléte, azokat be is kell tarta(t)ni, ami nagyon gyakran ütközik nehézségekbe. Eleve problémát jelenthet már az is, hogy a törvények maradéktalan betartatásához a kormányzatoknak túl sok ellenőrző szervezetet kellene felállítani, illetve működtetni. Továbbá erős lobbik képesek korrumpálni a törvények betar(ta)tása fölött őrködőket.

2. Kisközösségi, nem kormányzati társadalmi folyamatok

Ebben az esetben emberek (esetleg szervezetek) egy kis csoportja önszerveződő módon egymás között alkot (jellemzően informális) szabályokat, és kölcsönösen betartatják ezeket egymással. A szabályok esetleges megváltoztatását szintúgy közösen végzik. Mindezt anélkül, hogy bármilyen kormányzati szereplő is részt venne a folyamatban. Ilyenkor a csoport tagjai részben azért lesznek hajlamosak a szabálykövető viselkedésre, mert kölcsönösen figyelik egymást, és így a közösség részéről nyomás nehezedik rájuk a szabályok betartására. Részben viszont azért, mert kölcsönösen becsülik egymást, felelősséget viselnek egymásért, illetve a csoportért. Ily módon versengés helyett hajlamosabbak lesznek az együttműködést választani. Túllépnek tehát a szűken és rövidtávon értelmezett önérdekükön. Mindehhez természetesen az szükségeltetik, hogy a csoport tagjai jól

ismerjék egymást, és koherens közösséget, csoportot alkotósnak. A múltban számos természeti erőforrás (pl. erdők, part menti halászfertőzések stb.) esetében ily módon hoztak létre hosszú távon fenntartható, nem egyszer mind a mai napig működő erőforrás-kezelési rendszereket.

E megközelítés alighanem legfőbb hátulütője, hogy igazából csak kis létszámú csoportokban működik. Bizonyos méret (egy-kétezer fő) fölött ugyanis a közösség tagjai már nem ismerhetnek személyesen minden másikat, így a bizalom mértéke gyengül a közösség tagjai között, ami pedig elengedhetetlen az együttműködéshez. Bizalom hiányában az egyének a kooperáció helyett egyre inkább a versengést részesítik előnyben: az egyén (vagy egy szűkebb csoport) érdeke a közérdek fölé kerül. Ezzel szoros összefüggésben a csoportméret növekedésével gyöngül a csoport közösségérzete. A globális környezeti problémák által érintett csoportnak (csaknem hétmilliárd ember!) például aligha van bármiféle közösségérzete. Sőt, a kimondottan kisléptékű környezeti problémák által érintett kis létszámú csoportok esetében is egyre kevésbé beszélhetünk közösségérzetről, hiszen már csak az emberek egyre növekvő mobilitása miatt is a világ emberi közösségei egyre kevésbé stabilak, illetve koherensek. Továbbá, még ha meg is van a közösségérzet, a megközelítés csak akkor működőképes, ha az adott csoport csupán az általa lakott terület erőforrásait használja (ez az állapot a gazdaság egyre fokozódó globalizálódásával egyre ritkább); valamint az erőforrás-használat költségei (például a szennyezések és hulladékok) is csak a csoport tagjait terhelik (azaz nem válnak külső költségekké), ami szintúgy nem általános eset.

3. Ismeretterjesztés (attitűdök megváltoztatása és informálás)

E folyamat alapvetően két részből áll. (I) A környezeti probléma természetének és súlyosságának bemutatása. Ezzel szeretnék meggyőzni az embereket arról, hogy az

adott probléma súlyos és fontos, így azonnali cselekvésre van szükség a részükről (vagyis az embereknek a probléma iránti attitűdjét igyekeznek itt megváltoztatni). (2) Azoknak a cselekvési lehetőségeknek a bemutatása, amelyek a probléma megoldását elősegíthetik (informálás). Az ismeretterjesztés történhet személyesen vagy a médiumok útján.

Az ismeretterjesztés rövidtávon csak akkor segíti elő hatékonyan a környezetkímélő viselkedésformák terjedését, ha ezeket belső tényezők, nem pedig külső körülmények akadályozzák. Hiába változik meg ugyanis az attitűdünk, és ismerjük a probléma megoldását elősegítő cselekvési alternatívákat, ha például a társadalmi-gazdasági intézményrendszer az attitűdjeinkkel ellentétes cselekedetekre kényszerít rá bennünket. (Nagyon egyszerű példa: hiába választanánk az ismeretterjesztés hatására a visszaváltható üvegbe töltött italt, amennyiben nem lehet ilyet kapni a boltban, kénytelenek vagyunk eldobandó csomagolásút venni.) Továbbá pusztán az ismeretterjesztés révén mélyreható, radikális változásokat nemigen lehet elérni, mivel nemigen lehet senkit rávenni olyan cselekedetekre, amelyek ellentétesek értékeivel, alapvető meggyőződéseivel.

4. Értékek és alapvető meggyőződések megváltoztatása

Az előzővel rokon megközelítés, ám radikálisabb annál. Mélyebb, általánosabb változtatásokra törekszik, mint az ismeretterjesztés. Jó néhányan állítják, hogy a környezeti problémák gyökerét kultúránk *értékei* és alapvető *meggyőződései* jelentik (utóbbiak összességét nevezzük *világnézetnek* vagy *paradigmának*). Ezeket kell tehát megváltoztatnunk, újakra cserélnünk. Az értékekből és alapvető meggyőződésekből levezethetők konkrét *viselkedési normák*. Vagyis az új értékek és meggyőződések az új viselkedési normákon keresztül vezetnek el a viselkedés megváltozásához.¹

¹ Sokan még tovább mennek, és vallási megoldásokat szorgalmaznak a környezeti gondokra: akár egy új, akár egy már létező vallás elterjesz-

E megközelítés esetében két nagy akadály merül föl. Egyrészt az értékek és alapvető meggyőződések megváltozása rendkívül lassú folyamat, gyors eredményt tehát nem érhetünk el így. Másrészt viselkedésünk számos ok miatt gyakran nincs összhangban értékeinkkel és alapvető meggyőződéseinkkel (hasonlóan, mint ahogy attitűdjeinkkel sincs – lásd fent).

*

Vajon a négy közül melyik megközelítés a leghatékonyabb? Kétségtelen, hogy mindegyiknek vannak előnyei, ám látjuk, hogy mindnek megvannak a maga hátrányai is. Ebből fakadóan egyiket sem szabad elvetnünk, ugyanakkor egyiket sem szabad önmagában véve abszolút gyógyírnak vélnünk. Sokkal inkább a négy megközelítés együttes, egymást kiegészítő alkalmazása lehet a leghatékonyabb módja annak, hogy megelőzzük, enyhítsük, illetve megoldjuk a környezeti problémákat.

Ez a szöveggyűjtemény mégis csupán az egyik megközelítésre, a legutolsóra fókuszál. Azon belül is elsősorban az alapvető meggyőződésekre, illetve az ezekből összeálló paradigmákra. Az összeállításban szereplő öt írást összeköti, hogy mindegyik megkérdőjelezi kultúránk egy vagy több alapvető meggyőződését, és ezek meghaladására, újakkal történő helyettesítésére szólít föl.

E fókusz magyarázata nem kis mértékben az, hogy a négy közül manapság alighanem ez a megközelítés a legkevésbé elterjedt. Ami nem is csoda, hiszen ez a legradikálisabb, és ebből fakadóan a legkényelmetlenebb, legfájdalmasabb is. A megkérdőjelezett értékek és meggyőződések ugyanis alapvető támpontjai jelenlegi életünknek, társadalmunk

tését. Minden vallási tanítás megadja híveinek az alapvető értékeket, meggyőződéseket és viselkedési normákat. Ám ettől még önmagában nem volna vallás, rendelkeznie kell ugyanis két további összetevővel is. Egyrészt rituálékkal, ceremóniákkal, amelyek funkciója az értékek, meggyőződések, normák megerősítése. Másrészt spirituális elemekkel, amelyek magukban foglalnak valamiféle hitet transzcendens erők (pl. istenségek) létezésében.

működésének. Ráadásul megkérdőjelezésük azért is nehéz, mert jó részük tudat alatt létezik, vagyis először föl kell tárni, felszínre kell hozni őket.

Ennek ellenére számos jel mutat arra, hogy talán egy kezdődő paradigmaváltás korszakában élünk. Több empirikus szociálpszichológiai felmérés eredménye is azt mutatja, hogy az uralkodó társadalmi paradigma mellett egyre erőteljesebben jelenik meg az ún. „új ökológiai paradigma”.² A legtöbb ember fejében már a két paradigmának valamilyen egyvelege él. Nyitott kérdés persze az, hogy vajon az új ökológiai paradigma megmarad-e jelenlegi alávett szerepében, vagy pedig idővel uralkodó társadalmi paradigmává női ki magát.

*

A szöveggyűjteményben szereplő öt írás mindegyikének van közgazdasági relevanciája. (Kivételt talán csak David W. Orr esszéje jelent, amelyben kevésbé hangsúlyos ez az aspektus.) Ily módon ez a kötet két korábbi munka szellemi utódjaként is fölfogható. Az egyik ezek közül a *Természet és gazdaság* című válogatás (szerk. Pataki György és Takács-Sánta András, Typotex Kiadó, Budapest, 2004), amely az első, és mindmáig egyetlen ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény magyar nyelven. A másik pedig a Kovász című folyóirat 2004. évi (tematikus) száma, amelynek írásai a biológiai sokféleség eltűnése/megőrzése és a közgazdaságtan kapcsolatával foglalkoznak (vendég szerk. Pataki György és Takács-Sánta András).³

*

Szöveggyűjteményünkben minden írás előtt rövid szerkesztői be-, illetve átvezető szöveg szerepel. Ezek célja a szerzők

² Például: Dunlap, R.E., K.D. Van Liere, A.G. Mertig and R.E. Jones. 2000. „Measuring endorsement of the New Ecological Paradigm: A revised NEP scale.” *Journal of Social Issues* 56, 425-442.

³ A Kovász ezen száma teljes terjedelmében elérhető a <http://kovasz.uni-corvinus.hu/kov15/index.html> címen.

bemutatásán túl az, hogy az olvasó figyelmét a szövegekben megkérdőjelezett meggyőződésekre irányítsa.

Az itt található szövegek legtöbbször eredetijében szerepeltek szakirodalmi hivatkozások. Ezeket itt több okból is kihagytuk. Ugyanakkor mindenhol feltüntetjük az eredeti szöveg bibliográfiai adatait, szükség esetén segítséget adva ezzel a hivatkozások megtalálásához.

A szöveggyűjtemény elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönet illeti Lányi Andrást, Hajdu Gábort, Pataki Györgyöt és Varga Attilát.

Vissza a jövőbe és előre a múltba¹

John Gowdy, a New York-i Rensselaer Polytechnic Institute professzora, az ökológiai közgazdaságtan tudományának egyik legnagyobb alakja. Antropológusból lett közgazdász, és jelen munkája is jól illusztrálja, hogy termékenyen kapcsolja össze a két területet. Az írásban Gowdy két, egymástól gyökeresen eltérő emberi társadalomtípust állít szembe egymással: a vadászó-gyűjtögető közösségeket és a napjaink piaci társadalmait. A kontraszt meglehetősen erős, noha a kétféle társadalmat alkotó emberek genetikailag gyakorlatilag nem különböznek egymástól. Az összehasonlítás arra is rávilágít, hogy sokszor univerzálisnak hitt meggyőződéseink valójában csak kulturális sajátosságok. Kultúránk két olyan alapvető meggyőződése, amelyet Gowdy megkérdőjelez:

1. Az anyagi javak tekintetében a több mindig jobb a kevesebbnél.

2. Az emberi történelem a folyamatos fejlődés krónikája – azaz napjaink társadalmá magasabb rendű minden korábbinál.

A közgazdaságtan a legtöbb tankönyv szerint „a ritka javak különböző célok közötti szétosztásának tanulmányozása”. A korlátlan igények kielégítésére az emberek korlátozott eszközökkel rendelkeznek, ezért elkerülhetetlen a javak hiánya. Nem kaphatunk meg mindent, amit akarunk: el kell döntenünk, hogy mit szeretnénk. Így a fogyasztás minden

¹ Eredetileg: Gowdy, J. 1998. „Introduction: Back to the future and forward to the past.” In: J. Gowdy (ed.) *Limited Wants, Unlimited Means: A Reader on Hunter-gatherer Economics and the Environment*, XV-XXXI. Washington, D. C.: Island Press. Első magyar nyelvű megjelenés (rövidített változatban): *Liget* 1997/II, 58-67. Jelen szöveggyűjteményben egy szintűgy némileg rövidített, de a *Liget*ben megjelentnél hosszabb változat olvasható.

mozzanata egyben lemondás, tehát minden alkalommal meg is fosztjuk magunkat valamitől. Ebben a borús helyzetben mint gazdasági lényeknek az a feladatunk, hogy beösszük korlátozott jövedelmünket, és a lehető legtöbb élvezetet nyerjük a viszonylag kevés dologból, amit meg tudunk vásárolni.

Az ironikus az egészben az, hogy a vadászó-gyűjtögető emberek, akik több százezer éven át léteztek úgy, hogy semmilyen materiális tulajdonnal nem rendelkeztek, sok szempontból a miénknél gazdagabb és eredményesebb életet éltek. Leggyakrabban primitív vadakként ábrázolják őket, akik minden pillanatban az életükért küzdenek. Ám ne feledjük, hogy rendkívül csekély igényeik voltak, és általában azonnal rendelkezésükre állt minden eszköz ahhoz, hogy kielégítsék ezeket. A dél-afrikai kung törzs tagjai például hetente 12-19 órát töltöttek élelemszerzéssel. A fiatalok csak húszas éveik közepétől és csak nagyjából negyvenéves korukig dolgoztak. Rengeteg szabadidejükben ettek, ittak, játszottak, társadalmi életet éltek – röviden az általunk a jómóddal összekapcsolt tevékenységeket folytatták.

Bőséges szabadidejük mellett (vagy éppen amiatt) a vadászó-gyűjtögető emberek hihetetlen személyes szabadságot is élveztek. A kung és a tanzániai hadza törzsben általában nem voltak vezetők, vagy csak ideiglenes és rendkívül szűk hatáskörrel rendelkeztek. Nem ismerték a társadalmi osztályokat és a nemi alapú diszkriminációt. Az ausztrál bennszülötteknek, továbbá a kung és a hadza törzseknek olyan technológiáik és társadalmi rendszereik voltak, amelyek segítségével hosszú évezredekig harmonikus egységben élhettek a természettel, és nem pusztították el a gazdaságukat megalapozó erőforrásokat.

Nekünk úgy tanítják, hogy csak a mezőgazdaság „felfedezése” után lett az embernek elég szabadideje a kultúra és a civilizáció építésére, így csak akkor váltunk valóban emberekké. Ám minél többet tudunk meg a vadászó-gyűjtögető kultúrákról, annál könnyebben felismerhetjük, hogy a modern piaci kapitalizmus értékrendszere nem tükrözi az „emberi természetet”. A piaci

társadalmak tagjai egyetemes emberi magatartásnak tekintik a versenyszellemet, a kapzsiságot, természetesnek vélik a társadalmi rétegződést. Ez azonban számos vadászó-gyűjtögető népre nem áll.

A piac kultúrája

Minden kultúrának van egy meggyőződésrendszere vagy olyan szervezőelvei, amelyek nemcsak a viselkedést szabályozzák, hanem megmagyarázzák és igazolják a fennálló világállapotot is. A nyugati kultúra meggyőződései a társadalom tagjai, valamint az emberek és a világ többi része között létrejött különös, materiális kapcsolatot igazolják. Ami kultúránk nemcsak elkerülhetetlennek, de egyenesen kíváncsnak tartja az osztálytagozódást. A természetet pusztán a „természeti erőforrások” összességének tekinti, amelynek az a rendeltetése, hogy a gazdasági növekedés és a technológiai fejlődés motorját fűtse.

A közgazdászok törzsének megvan a saját meggyőződésrendszere az üzleti tevékenységek világának magyarázatára és igazolására. Ezt a rendszert a „gazdasági ember” (a „*homo oeconomicus*”) fogalma jellemzi, aki természetéből fakadóan kapzsi, versenyszellemű, racionális, számító, és állandóan materiális jólétének javításán fáradozik. Kora gyermekkorától kezdve beosztja az idejét, hogy elsajátítsa a kenyérkeresethez szükséges tudnivalókat, jövedelmét pedig gondosan szétosztja a piacon kapható áruk és szolgáltatások szédítő serege között.

A mai nyugati ember nehezen tekintheti a gazdasági ember fogalmát pusztán kulturális meggyőződésnek, és nem egyetemes ténynek, hiszen pontosan jellemez legtöbbször bennünket. Viccelődhetünk fajunk irracionalitásán, de szívünk mélyén meg vagyunk győződve arról, hogy személy szerint meglehetősen racionális és következetes döntéseket hozunk. Elhisszük, hogy természetes emberi tulajdonságunk az egyre többet és többet akarás. A társadalom fölé helyezük az egyént. Világunk a verseny és a terjeszkedés, nem

pedig az együttműködés és a stabilitás szabályai szerint működik. Mindannyian gazdasági emberekké váltunk.

Az ortodox közgazdaságelméletben nemcsak az emberi természetre vonatkozó meggyőződésrendszereket találhatunk, hanem a jelenlegi gazdasági szerveződést, erőforrás-felhasználást és vagyonelosztást igazoló ideológiát is. Az egyének nem csupán jobban szeretik a többet, mint a kevesebbet, hanem minél többet birtokol valaki, annál magasabb státuszt élvez a piaci társadalmakban. A „siker” egyenlő a magasabb jövedelemmel és a nagyobb fogyasztással. Az ideológia azt is sugalmazza, hogy azok a sikeres emberek, akik a piaci küzdelemben bizonyították saját értéküket. A közgazdaságelmélet nemcsak bemutatja a javak elosztását, hanem igazolja is a gazdagságot, a szegénységet és a kizsákmányolást.

A szabadpiaci gazdaság végső célja a „Pareto-optimalitás”, az erőforrások hatékony allokációja. Ez az az állapot, amikor a javak további kereskedelmével nem tehetünk gazdagabbá valakit anélkül, hogy mást ne tennénk szegényebbé. A kereskedelem kiindulópontja – bármennyire igazságtalan is a kereskedő partnerek között a javak kezdeti elosztása – nem kérdőjeleződik meg. A hatékonyság paretoi definíciója valójában a status quo védelme.

A kapitalista gazdaságban az egyének közti egyenlőtlen elosztást a „határtermelőkenység elméletével” igazolják. A dolgozókat aszerint díjazzák, hogy mennyiben járulnak hozzá a teljes gazdasági teljesítményhez. Ha például egy cég még egy dolgozót alkalmaz, és a teljesítmény így naponta 100 dollárral növekszik, akkor a dolgozó napi bérének 100 dollárnak kell lennie. Minél nagyobb mértékben járul hozzá valaki a társadalom gazdasági össztermeléséhez, annál nagyobb részt kell kapnia. A közgazdászok szerint a versenyhelyzet garantálja, hogy a bérek egyenlőek lesznek a munka határtermékének értékével. A határtermelőkenység elméletének ideológiai következtetése, hogy a versenyszélemű gazdaságban minden dolgozó annyi fizetést kap, amennyit megérdemel.

A piaci árucseré neoklasszikus² elméletében nem veszik figyelembe a történelmi és társadalmi körülményeket, amelyek következtében az egyik ember többet tud termelni a másikinál. Az öröklött vagyon például nagyobb tőkéhez juttatja az embereket, így az ő határtermékük magasabb lesz, mint kevésbé kiváltságos körülmények közé született társaiké. Általában a képzetebb, jórészt a családi körülmények miatt több oktatásban részesült emberek is többet termelnek, és magasabb lesz a jövedelmük. A neoklasszikus elmélet az egyéneket a piaci áruk izolált, egymással versengő termelőinek és fogyasztóinak tekinti. Az egyén értéke a gazdasági sikeren, a minél nagyobb vagyon felhalmozásán (és elfogyasztásán) alapul.

A mai gazdasági teóriák emberszemlélete történelmi anomália. Piacgazdaságunk alapvető szervezőelve – hogy az embereket a kapzsiság hajtja, és hogy a több mindig jobb, mint a kevesebb – valójában mikroszkópiusan kicsinyke kisebbségi szemlélet a *homo sapiens* megjelenése óta eltelt 200 000 évben létrejött sok-sok ezer kultúra között. A hadza törzsben például gondosan kidolgozott szabályok biztosítják, hogy a húst egyenlően osszák föl. A felhalmozás, vagy hogy a többieknél nagyobb részt kapjon valaki, társadalmilag elfogadhatatlan. A személyes tárgyaktól – mint például a szerszámok, fegyverek, pipák – eltekintve szankcionálják a birtoktárgyak felhalmozását. A vadászó-gyűjtögető emberek állandó vándorlása miatt kolonc is lenne bármiféle tulajdon. A kung és a hadza törzs tagjai elképzelhetetlennek tartják, hogy bárki élelmet halmozzon fel, amíg a másik éhes. A vadászó-gyűjtögető emberek „nem gazdasági emberek”.

A környezeti és társadalmi fenntarthatóság keresése közben sokat tanulhatunk jövőbeni lehetőségeinkről a múlt vizsgálatából. A vadászó-gyűjtögető társadalmakat vizsgálva megismerhetjük az emberi természet másik arcát, amelyet még nem torzítottak el a piaci kapcsolatok és

² A neoklasszikus közgazdaságtan a közgazdaságtan manapság gyakorlatilag egyeduralgó irányzata (a szerk.).

a modern gazdasági eszmék. Ipari gazdaságunk jelenlegi szerkezetében lehetnek társadalmilag felállított korlátjai az együttműködésnek, a fogyasztás csökkentésének és általában a fenntartható életmódnak. Ugyanakkor tudjuk, hogy az emberi létezés 99%-ában ezek a korlátok nem léteztek, tehát lehetetlen arra a következtetésre jutni, hogy „természetes” korlátok. A vadászó-gyűjtögető társadalmak pusztá léte – és különösen a sikerük – azt bizonyítja, hogy nemcsak piacok révén valósítható meg a termelés és az elosztás.

A vadászó-gyűjtögető társadalmak tudományos vizsgálatának rövid áttekintése

Az 1960-as évek előtt a vadászó-gyűjtögető emberekről alkotott kép a nyugati világnézet szerves részének számító kulturális evolúció és haladás fogalmait tükrözte. A modern technológia és tudomány, valamint az általuk lehetővé tett hatalmas mértékű termelés dacára a modern élet nem más, mint küzdelem a szűkösséggel, harc a napi betevőért. Így tehát a vadászó-gyűjtögetők élete, amely híján volt napjaink technológiai előnyeinek a túlélésért folytatott harcban – Thomas Hobbes szavaival élve – minden bizonnyal „cudar, brutális és rövid” lehetett. Ahogy Marshall Sahlins írja: „Elképzeléseink szerint a vadászó ember burzsoá igényekkel és kőkorszaki eszközökkel rendelkezik, így helyzete eleve reménytelen.” Ez a nézet jelentkezett a hatvanas évek előtti antropológiai irodalomban is. Braidwood (1952) vélekedése jellegzetes: „Az az ember, aki egész életében állatokra vadászik, vagy bogyókat szed, igazából maga is úgy él, mint egy állat.”

1968-ban jelent meg *A vadászó ember* című könyv, a még megmaradt vadászó-gyűjtögető társadalmakat vizsgáló terepi tanulmányok gyűjteménye, amely szétzúzta a vadászó-gyűjtögető emberekről alkotott hamis képet. A tanulmánykötet szerint a vadászó-gyűjtögető emberek általában jól tápláltak, egyenlőségre töreksenek, ökológiailag fenntartható, társadalmilag és intellektuálisan is

teljes életet élnek, továbbá rengeteg a szabadidejük. Ezek a jellemzők az eltérő fizikai környezet ellenére is megmutatkoztak a különböző társadalmakban: a dél-afrikai kung busmanok, az ausztrál bennszülöttek, a tanzániai hadza törzs, a közép-afrikai pigmeusok és az észak-kanadai inuitok körében. Társadalmaik „bősége” azért is különösen figyelemreméltó, mert a bolygó kevésbé barátságosnak tekintett részein élnek (éppen emiatt élhettek túl mind a mai napig).

Az 1960-as éveket követően a vadászó-gyűjtögető emberek kapcsán a „neofunkcionalizmus” elmélete vált uralkodóvá, azaz ökológusoknak tekintették őket. Viselkedésüket racionálisnak, alkalmazkodónak, csoportszelleműnek és önszabályozónak gondolták. Ez a régóta létező antropológiai irányzat a társadalom, a technológia és a környezet kapcsolatának fontosságát hangsúlyozza, és a kultúrák evolúciós kiválasztódáson keresztül történő alkalmazkodását helyezi a középpontba. Számos antropológus kritizálta ezt a nézőpontot, hiszen ha az ökológiai alkalmazkodással magyarázzuk a kulturális jellemzőket, hamar eljuthatunk a „pangloss-i” szemlélethez, vagyis hogy a társadalom bármely jellemzője azért létezik, mert az evolúció során kiválasztódott.

Korai túlkapásai dacára az ökológiai alkalmazkodást hangsúlyozó megközelítés számos vadászó-gyűjtögető és egyszerű mezőgazdálkodó társadalom vizsgálata során értékes ismereteket nyújtott. Az evolucionista/ökológiai megközelítések másik állandó kritikája, hogy csoportkiválasztódáson alapulnak. Ez ellentmond a biológiában egykor elterjedt nézetnek, miszerint minden természetes kiválasztódás az egyén vagy éppen a gén szintjén történik. Ám amióta az evolúcióbiológia jelenlegi forradalmában a „makroevolúció” (egyének csoportjának vagy akár ökológiai rendszereknek a kiválasztódásán alapuló időbeli változás) egyre inkább elfogadottá válik az evolúció egyik mechanizmusaként, ez a kritikai megjegyzés sem igazán megalapozott.

A nyolcvanas években a kutatás más területek felé fordult, és a mikroökonómia alkalmazásával, főként a költség-ha-

szon elemzéssel a vadászó-gyűjtögető gazdaságok idő- és energiabeosztását tanulmányozták. Nem meglepő, hogy a vizsgálatok eredménye szerint a vadászó-gyűjtögető emberek meglehetősen racionálisan, a lehető legkisebb erőfeszítéssel tesznek szert élelemre. Egyre nőtt az érdeklődés a vadászó-gyűjtögető és a mezőgazdálkodó társadalmak kapcsolata iránt, s hogy miként befolyásolja a nagyobb piacgazdaság a vadászó-gyűjtögető közösségek megélhetési szokásait. Felismerték, hogy még a viszonylag elszigetelt vadászó-gyűjtögető népek is évtizedek vagy évszázadok óta kapcsolatban álltak a szomszédos mezőgazdálkodó társadalmakkal. Érdekes módon a kapcsolat ellenére sok vadászó-gyűjtögető szándékosan nem alkalmazza a mezőgazdasági termelést. Egy kung busman így magyarázta ezt: „Miért kellene ültetnünk, amikor annyi mongomongo dió van a világon?”

Az egyik legfontosabb mozzanat a nyolcvanas évek kutatásaiban a tartalékokkal rendelkező, illetve nem rendelkező vadászó-gyűjtögető társadalmak megkülönböztetése. James Woodburn és Alan Barnard az „azonnali megtérülés” (*immediate-return*) és a „későbbi megtérülés” (*delayed-return*) fogalmakat használja. Az „azonnali megtérülés” társadalmában nem létezik a közgazdászok által „lekötött tőkének” nevezett fogalom. A társadalom tagjai egyik nappól a másikra élnek, vadásznak, gyűjtögetnek, és nincsenek bonyolult eszközeik az élelem begyűjtésére vagy tárolásra. Az alkalmazott technológiák egyszerűek, és mindnyájuk számára hozzáférhetők. Az „azonnali megtérülés” társadalmi annyira különbözik a miénktől, hogy még azt is rendkívül nehezen értjük meg, miként működhetnek sikeresen. Emiatt különösen értékesek lehetnek számunkra abból a szempontból, hogy segítségükkel újraértékeljük saját világnézetünket. A „gazdasági ember” minden jellemzője hiányzik ezekből a társadalmakból: tagjaik nem kapzsi, egocentrikus egyének, akik folyamatosan költség-haszon számításokat végeznek. Ezekben a társadalmakban válik igazán világossá, hogy a gazdasági ember mint univerzális embertípus: fikció.

A kilencvenes években a korábbinál is szélesebb körű elismerést nyert, hogy a különböző vadászó-gyűjtögető társadalmak között számos fontos különbség létezik. A vadászó-gyűjtögető életformák sokféleségének eme új keletű hangsúlyozása nyomán az is kérdésessé vált, hogy a különféle vadászó-gyűjtögető társadalmak egyáltalán besorolhatók-e egyetlen közös kategóriába.

Még a sokat tanulmányozott vadászó-gyűjtögető csoportok esetében is rendkívül keveset tudunk az európai kapcsolatfelvétel előtti életmódjukról. Még kevesebbet mondhatunk az emberi létezésről és a természetben elfoglalt helyükről alkotott elképzeléseikről. Mindent csak a nyugati, városi szem szűrőjén át láthatunk. Sok esetben csak találgathatjuk az okokat, megjelenési formákat, hogy mi a valóság és mi az illúzió. Megértésünk eme korlátjai ellenére sokat tanulhatunk a vadászó-gyűjtögető társadalmakról összegyűjtött információinkból.

A legfontosabb üzenetek

Közgazdászként számomra a vadászó-gyűjtögető társadalmak leírásaiból kiolvasható legfontosabb üzenetek a következők: (1) a szűkösség gazdasági fogalma csupán társadalmi konstrukció, nem pedig az emberi létezés szükségszerű velejárója; (2) a munka elválasztása a társadalmi élettől nem feltétlenül jellemző a gazdasági termelésre; (3) az egyéni jólét és az egyéni termelés összekapcsolása nem szükségszerűen jellemző a gazdasági szerveződésre; (4) az önzés és a kapzsiság nem az emberi faj természetes jellegzetessége; valamint (5) az osztály- és nemi alapú egyenlőtlenségek nem feltétlenül jellemzőek az emberi társadalomra.

Szűkösség • A szűkösség fogalma nagyjából társadalmi konstrukció, nem pedig az emberi létezés esszenciális jellemzője. A vadászó-gyűjtögető emberek jómódúnak tekinthetők, mert kicsiny igényeik miatt egyensúlyt teremthetnek céljaik és eszközeik között. Ezzel szemben a modern ipari rendszer a korlátlan igények kialakításával

megteremti a szűkösséget. A fogyasztók hozzászoknak az áruk folyamatos áradatához, és állandóan megfosztottnak érzik magukat, mert igényeik kielégíthetetlenek. Sahlin így ír erről: „A fogyasztás kettős tragédia: elégtelenséggel kezdődik, és megfosztottsággal végződik.” Függésünk a tárgyi világtól egyaránt veszélyeztetni lelki jól-létünket és létezésünk természeti alapjait. Bár az emberek aligha természetükből adódóan kapzsiak, úgy tűnik, a vadászó-gyűjtögetők hozzánk hasonlóan hajlamosak arra, hogy behódoljanak a modern fogyasztási örület csábításának. Kérdéses, hogy ez a meghódított emberek gyarmati mentalitásának vagy valamilyen alapvető emberi hajlamnak a következménye.

A munka természete • A vadászó-gyűjtögető élet másik jellemzője, hogy a munka társas és együttműködő tevékenység. Az azonnali megtérülés társadalmainak tagjai jellemzően napi három-négy órát „dolgoznak”. Ennek során rengeteg fajta állatra vadásznak, és különféle növényeket gyűjtenek. A kutatók megdöbbenéssel tapasztalták, hogy a vadászó-gyűjtögető emberek milyen részletesen ismerik a túlélésükhöz szükséges állatok és növények tulajdonságait. A munka olyan mértékig összefonódik a rituálékkal, a szocializációval és a művészi kifejezéssel, ami a legtöbb nyugati ember számára ismeretlen. A vadászó-gyűjtögető kultúrákban a munka nem robot, amelyet csak azért végzünk, hogy aztán „igazi” életünket élhessük. A munka és a pihenés közötti, a közgazdasági tankönyvekben tárgyalt átváltás³ láthatóan hiányzik ezekből a társadalmakból.

Termelés és elosztás • A harmadik jellemző vonás szintén szembe megy a gazdasági ember fogalmával: nem szük-

³ Az átváltás a közgazdaságtanban gyakran és előszeretettel használt kifejezés, amely arra utal, hogy gazdasági döntéseink folyamatos választási helyzetben születnek. Amikor döntünk valami mellett (pl. az egyik jószág megvásárlása), akkor egyúttal valamiről le is mondunk (egy másik jószág megvásárlása). Egyik célunk csak a másik rovására érhető el. Ilyen átváltások nemcsak az egyéni gazdasági döntéshozatalra jellemzőek, hanem a gazdaságpolitikára is (a szerk.).

ségszerű a kapcsolat az egyén termelékenységé és részese-dése között. A közgazdászok szerint az osztozkodásnak gazdaságilag racionális alapja van. Ha ma megosztjuk zsákmányunkat mással, meglehet, hogy holnap ő segít ki a bajból, amikor szerencsénk vagy ügyességünk cserbenhagy. A hagyományos gazdasági nézőpont szerint az osztozkodás egyfajta racionális biztosítási módszer az éhezés kockázatának csökkentésére. Ezzel szemben sok vadászó-gyűjtögető kultúrában nincs kapcsolat aközött, hogy ki állítja elő a gazdasági teljesítményt, és ki élvezi annak gyümölcsét. A tanzániai hadza törzs néhány tagja például gyakorlatilag soha életében nem dolgozik. Sok hadza férfi lándzsahegyekkel egyfajta szerencsejátékot űz, és nem akarnak vadászni, nehogy a hegyek megsérüljenek. Mégis minden alkalommal megkapják a jussukat az elejtett vadból. Kulturálisan egyedi érzélem, hogy megvetjük a termelő tevékenységet nem végző embereket.

Minden nem vadászó-gyűjtögető társadalom uralkodó jellemvonása – és egyben a modern kapitalizmus erkölcsi alapjának legfőbb lényege – a termelés és az elosztás közötti szoros összefüggés. A standard közgazdaságtani magyarázat szerint a versenyszellemű gazdaságban a munkások és a tulajdonosok a teljes gazdasági teljesítményhez nyújtott hozzájárulásuk alapján kapják a fizetségüket. Ha a növekményre koncentrálunk, az is előfordulhat, hogy elfelejtjük: a tőke, a technológia, a természeti adottságok és a tudás, amelyek az egész gazdasági tevékenységet lehetővé teszik, több tízezer év kulturális evolúciójának az eredményei. Miért kellene néhány, éppen az adott pillanatban élő egyénnek kisajátítania ezt a kollektív termelési képességet? Ha úgy érvelünk, hogy mindez „erkölcsös” és „természetes”, figyelmen kívül hagyjuk a történelmet, a kontextust és nyilvánvalóan magát az emberi természetet is.

Tulajdonjog és tőke • A korai európai felfedezők és az antropológusok beszámolóí szerint a személyes tulajdon fontosságának hiánya és az osztozkodás közös jellemzői a vadászó-gyűjtögető társadalmaknak. A tárgyakkal mellett az

erőforrásokra is vonatkozik a személyes tulajdon hiánya. Woodburn így ír erről:

A keleti hadza törzs tagjai nem érzik tulajdonuknak a földet és annak be nem gyűjtött erőforrásait. Mindenki ott él, ahol akar, vadászhat, gyökereket, bogyókat, mézet gyűjthet, vizet húzhat az egész hadza területen minden megkötés nélkül. Nemcsak hogy nem osztják fel a földet és annak erőforrásait maguk között, még arra sem töreksenek, hogy kizárják az általuk elfoglalt területről a nem a saját törzsükhöz tartozó embereket.

Ha a „tulajdon” fogalmával próbáljuk meg leírni a vadászó-gyűjtögető emberek és a föld közötti kapcsolatot, akkor nyugati fogalmakat erőltetünk rájuk, noha a miénktől rendkívüli módon különböző elképzeléseik vannak az emberek egymás közötti, valamint az ember és a természet kapcsolatáról. Világos, hogy a magántulajdon intézménye nem az egyetlen lehetőség a hatékony erőforrás-használat előmozdítására.

Nicholas Georgescu-Roegen közgazdász tette hangsúlyossá, hogy egyáltalán nem mindegy, vajon egy társadalom állományokból (*stock*) vagy áramlásokból (*flow*) tartja fenn magát.⁴ Az állományokat bármilyen ütemben fölhasználhatjuk: például egy tonna szénét elégethetünk egy nap vagy néhány év alatt is. Ezzel szemben az áramlások csak korlátozott ütemben használhatók föl: például egy munkás kiáshat egy év alatt 365 gödröt, ha mindennap dolgozik, de nem áshatja ki mind a 365-öt egy nap alatt.⁵ Az ipari gazdaságok növekedése úgy lehetséges, hogy a Föld nem megújuló

⁴ Georgescu-Roegen egyik olyan írása, amelyben az állományok és az áramlások közötti különbséget részletezi, magyarul is olvasható az alábbi kötetben: Pataki György – Takács-Sánta András (szerk.): *Természet és gazdaság – Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Typotex Kiadó, Budapest, 2004 (a szerk.).

⁵ Kicsit másképpen fogalmazva: az állomány idődimenzióval nem rendelkező változó, vagyis az adott pillanatban rendelkezésre álló fizikai mennyiséget méri. Ezzel szemben az áramlás jellegű változók adott időszakra vonatkozó mennyiséget határoznak meg (a szerk.).

természeti erőforrásainak állományait használják (például a kőolajat). Ezzel szemben a vadászó-gyűjtögető emberek ökológiai rendszereik megújuló biológiai erőforrásainak és az oda beérkező napenergiának az áramlásaiból élnek. Az, amit a közgazdászok „tőkeállománynak” neveznek, az azonnali megtérülés társadalmában nem játszik fontos szerepet a természeti erőforrások és a végső fogyasztás közötti közvetítőként.

A vadászó-gyűjtögetőknek leginkább csak a testükre és az intelligenciájukra van szükségük napi élelmük megszerzéséhez. A mozgékonyság kiemelkedő fontosságú, a fizikai tőke pedig szükségszerűen egyszerű. Számukra a tőkét sokkal inkább a mindenkivel megosztott tudás jelenti. Ezzel a tudással a vadászó-gyűjtögető emberek könnyen előteremthetik anyagi kultúrájukat. Turnbull írja a közép-afrikai pigmeusokról, hogy „minden, a menedékhely, a ruházat és az anyagi kultúra egyéb szükséges elemeinek elkészítéséhez szükséges anyag rövid időn belül a rendelkezésükre áll.” Az ipari társadalom technikai tőkéjétől eltérően a vadászó-gyűjtögető emberek tőkeállománya tehát a szabadon átadható tudás, amelyet lehetetlen egyéni előnyök megteremtésére felhasználni. Mivel nem ragaszkodnak rögeszmésen különféle anyagi javak megszerzéséhez, szabadon élvezhetik az életet. Nem családjuktól és barátaiktól távoli munkahelyeken töltik el idejük nagy részét, hanem beszélgetéssel, pihenéssel, közös ünnepeléssel, vagyis röviden azzal, hogy emberi életet élnek. Ez a modern nyugati társadalom vágyálma, amely a nagyobb vallásokban és a populáris kultúrában is kifejezésre jut, ám többnyire nem valósul meg.

Egyenlőtlenség • Az egyenlőtlenség nem természetes jellemvonása az emberi társadalmaknak. Az azonnali megtérülés vadászó-gyűjtögető társadalmi már-már agresszívan törekedtek az egyenlőségre. Éppen azért – és nem pedig annak ellenére – voltak működőképesek, mert kordában tartották a hatalmat és a tekintélyt. A gazdasági ésszerűség logikája ezzel szemben igazolja az osztályon, fajon vagy

nemen alapuló jövedelemkülönbségeket. A legtöbb közgazdaságtani alaptankönyv szerint átváltás van a gazdasági növekedés és az igazságosság között. Tehát ha társadalmunk túlságosan is előtérbe helyezi az igazságosságot, akkor elvész a munkára ösztönzés, esik a termelés mértéke, és végül még a megnövekedett jövedelmi egyenlőség ideiglenes haszonélvezői is rosszabbul járnak.

A vadászó-gyűjtögetőkkel foglalkozó szakirodalom megmutatja számunkra, hogy a „racionális gazdasági magatartás” a piaci kapitalizmus jellegzetessége, és pusztán kulturális meggyőződések rendszere, nem pedig objektív, egyetemes természeti törvény. A gazdasági ember mítosza magyarázatot ad a jelenlegi kapitalizmus szervezőelvére, ám ennél semmi többre. Nem racionálisabb a hadza vagy a kung törzs mítoszainál. Ahogy a gazdasági ember mítosza igazolja az évezredek alatt létrejött anyagi kultúra kisajátítását néhány ember által, ugyanúgy igazolja az évmilliárdok evolúciós folyamatai nyomán kialakult természeti világ kisajátítását és elpusztítását is.

Mit tanulhatunk a vadászó-gyűjtögetőktől? •

A vadászó-gyűjtögető társadalmak olyan ökológiai és társadalmi harmóniában éltek, amihez hasonlóra napjainkban nem láthatunk példát. Ugyanazok a jellemzők biztosították a környezeti harmóniát és az egyenlőségelvű társadalmi szerkezetet. Ezek a jellemzők nem a magasabb szintű erkölcsi tudatosság szándékos gyakorlásán alapultak, hanem beépültek az azonnali megtérülés gazdaságainak materiális tulajdonságai közé. A Föld jelenlegi, hatmilliárdos népességével nem térhetünk vissza a vadászó-gyűjtögető életmódhoz – hacsak nem következik be az emberi populáció katasztrofális összeomlása. Ám megkísérelhetjük beépíteni a vadászó-gyűjtögető társadalmak néhány jellemvonását, amelyek működőképesnek bizonyultak az ökológiai és társadalmi harmónia megteremtésében. Ezek a következők:

1. **Társadalmi biztonság.** Az azonnali megtérülés társadalmaiban minden egyén részesül a társadalom által

előállított termékből, függetlenül attól, hogy mennyiben járult hozzá. A társadalmi biztonság a modern társadalmak fenntarthatóságában is fontos szerepet játszhat. A mai Kínában a társadalombiztosítás ugyanolyan mértékben hozzájárult a születési ráta csökkenéséhez, mint az állami egykepolitika. A társadalombiztosítási programok és a nyugdíjrendszer kiépítése döntő jelentőségűnek bizonyult a népességnövekedés mérséklésében az indiai Keralában és Sri Lankán. Ha az emberek úgy érzik, hogy életük biztonságos, nincs szükségük nagycsaládra, amely időskorban gondoskodik róluk.

2. A megújuló áramlások használata a nem megújuló állományok helyett. Ez az első számú javaslata az olyan közgazdászoknak, mint például Georgescu-Roegen. Így nemcsak a gazdaság válna fenntarthatóvá, hanem a tulajdonnak, mint a hatalomszerzés eszközének szerepe is csökkenne. Még fontosabb, hogy az áramlások használata megtöri a „kimerülő erőforrás - helyettesítés, technológiováltás - újabb kimerülő erőforrás” ördögi körét, amely az elmúlt mintegy tízezer év jellegzetes mintázatának tűnik az emberi társadalmakban.

A standard közgazdasági elmélet szerint lényegtelen a különbség a megújuló és a nem megújuló erőforrások között, méghozzá az általános helyettesíthetőség feltevéséből fakadóan. Mindez a „gyenge fenntarthatóság” fogalmában testesül meg. A fenntarthatóság eme kritériuma szerint kivághatunk egy esőerdőt (a „természeti tőke” egyik formáját – ahogy a közgazdászok nevezik), ha az így szerzett nyereséget a jövő nemzedékek hasznára fordítjuk. Mindegy milyen befektetésről van szó: egy másik erdőről, egy autógyárról vagy akár egy nem kézzelfogható befektetésről. A standard közgazdasági elméletben (és a piacgazdaságban, amelyet az elmélet leír) minden redukálható egy pénzbeli értékre, tehát minden helyettesíthető. Eltűnik az állományok és az áramlások, továbbá a tőke, a munka és a természeti erőforrások közötti különbség. Ez a fajta látásmód elleplezi azt a tényt, hogy erőforrásainkat,

amelyektől egész fajunk léte függ, mulandó gazdasági nyereségeikért áldozzuk fel.

Néhány ökológiai közgazdász az „erős fenntarthatóság” mellett száll síkra. A megújuló erőforrásokat (például az erdőket és a halászerőterületeket) lassabb ütemben kellene kihasználni, mint ahogy regenerálódnak; a nem megújuló erőforrásokat (például a kőolajat) pedig lassabban, mint ahogy a technológiai fejlesztések (mint például a hatékonyság javulása) növekednek, illetve mint ahogy a helyettesítő erőforrásokat fölfedezzük. Az erős fenntarthatóság fogalma elismeri, hogy a helyettesítésnek vannak korlátai, ugyanakkor lényegében csupán egy olyan változata a neoklasszikus gazdaságelméletnek, amely visszahelyezi a „földet” (vagyis a természeti erőforrásokat) az elsődleges gazdasági ráfordítások standard listájára (föld, munka, tőke). A vadászó-gyűjtögetők rendelkeztek azzal, amit Georgescu-Roegen életképes technológiáknak nevezett: technológiákkal, amelyek korlátlan ideig képesek fennmaradni anélkül, hogy fölélnék a természeti erőforrások pótolhatatlan állományait.

3. Nemi egyenlőség. Habár a „gyűjtögető nő” és a „vadászó férfi” megkülönböztetés nem annyira egyértelmű, mint egykor hittük, a vadászó-gyűjtögető társadalmakban az élelem nagy részét a nők biztosították a gyűjtögetéssel. Bizonyára ez is hozzájárult ahhoz, hogy a legtöbb vadászó-gyűjtögető társadalomban a nemek egyenlőek voltak. Amikor bizonyos vadászó-gyűjtögető közösségek a közelmúltban áttértek a mezőgazdasági termelésre, a nők státusza erősen romlott. A nők alacsony társadalmi státusza manapság számos országban hozzájárul a robbanásszerű népességnövekedéshez. Még a mezőgazdálkodó társadalmakban is kiemelkedő szerepet játszottak a nők az ökológiai rendszerek sokféleségének és fenntarthatóságának elősegítésében. A legfontosabb ökopolitikai mozgalmak némelyikét, például a Chipko-mozgalmat⁶ a Garhwal Himalájában nők vezetik.

4. A bioregionalizmuson alapuló kulturális és ökológiai sokféleség. A vadászó-gyűjtögetők a világ szinte minden táján fenntartható technológiákat alkalmaztak. Az észak-amerikai inuitok vagy az ausztrál sivatagok őslakói olyan éghajlati körülmények között tudtak fenntartható módon élni, amelyek között az ipari társadalom embere csak külső erőforrások segítségével képes létezni. A vadászó-gyűjtögető életmód figyelemre méltó és változatos választékot adott a különböző környezeti feltételekre. Az emberi létezés évmilliói alatt az életformák és gazdaságok széles skálája alakult ki, a sivatagtól a tundrán át az esőerdőig. Ez a sokféleség rendkívül fontos szerepet játszik a természeti rendszerek védelmében. Vandana Shiva így ír erről:

A sokféleség a természet jellemzője és az ökológiai stabilitás alapja. A különböző ökológiai rendszerekből az élet különböző formái és különböző kultúrák keletkeznek. A kultúrák, létformák és élőhelyek együttes evolúciója megőrizte bolygónkon a biológiai sokféleséget. A kulturális és a biológiai sokféleség együtt jár.

Az életmódok sokféleségének segítségével az emberi fajnak nagyobb az esélye arra is, hogy átvészelve az éghajlati és másféle sokkokat. A modern, homogén világgazdaság különösen sérülékeny a környezeti vagy társadalmi zavarokkal szemben.

5. Társadalmi tőke a magántőke helyett. A vadászó-gyűjtögető társadalmakban a tőke legfontosabb formája a közös tudás volt, tehát a tőkén az egész társadalom osztozott. Úgy tudjuk, hogy a felszerelések (például a csónakok s hálók) még a bonyolultabb vadászó-gyűjtögető társa-

⁶ A Chipko-mozgalom az 1970-es évek eleje óta működő indiai mozgalom az erdőirtások ellen. Neve azt jelenti: „átölelni”, ami onnan ered, hogy a falusiak, különösen az asszonyok a fákat átölelve, saját testükkel védték az erdőket a fűrészek ellen. Mindez archetípusa azoknak a hazai akcióknak is, amelyek során a budapesti Roosevelt téren vagy a Zengón aktivisták a kivágásra ítélt fákhöz láncolták magukat (a szerk.).

dalmakban sem voltak magántulajdonban. A mi gazdaságunkban is gyakran ajánlják a közösségi tőke megerősítését a magántőkével szemben – például tömegközlekedést a magángépjárművek, vagy kibérelhető házakat saját nyaralók helyett.

Végszó

A vadászó-gyűjtögető létforma kulturális evolúciónk jelentős részét képezi. Fajunk létezésének szinte teljes ideje alatt az emberek vadászó-gyűjtögetőként éltek. Ezek a társadalmak szemmel láthatóan megoldották (vagy elkerülték) azokat a problémákat, amelyekkel a modern társadalom nem igazán tud mit kezdeni. Sokat tanulhatunk abból, ahogy a vadászó-gyűjtögető társadalmak sikeresen megoldották mindennapi túlélésük, a szocializáció és az ökológiai fenntarthatóság problémáit.

A modern kort egyre inkább a kétségbeesés jellemzi: úgy tűnik, a társadalom kicsúszott az irányítás alól, és a katasztrófa szélén áll. A légköri változások, a globális éghajlatváltozás, a biológiai sokféleség csökkenése, a túlnépesedés és a társadalmi nyugtalanság egymással is összefüggő problémái a pusztta létét fenyegetik civilizációnknak, hiába gondolják sokan, hogy magasabb rendű a korábbi kultúráknál, amelyekből kifejlődött. Mióta ember él a Földön, többnyire harmóniában éltünk a természettel és egymással. Szellemünk és kultúránk ilyen körülmények között evolválódtak. Annak megértése, hogy a vadászó-gyűjtögető társadalmak miként oldották meg azt az alapvető problémát, hogy igazodjanak a környezeti kényszerekhez, miközben maximális szabadságot biztosítanak az emberek számára, kulcsfontosságú lehet hosszú távú biológiai és kulturális túlélésünk biztosításában. Ha nem tudjuk egy fenntartható, egyenlőségre törekvő alternatívával felváltani jelenlegi rendszerünket, könnyen valóra válhat az a jövőkép, amelyet Richard B. Lee és Irven Devore jelenített meg *A vadászó ember* bevezetőjében:

Még mindig nyitott kérdés, hogy az ember képes-e túlélni a saját maga által teremtett, egyre összetettebb és labilisabb ökológiai körülményeket. Ha elbukik, a jövő bolygóközi régészei azt jegyzik majd föl, hogy bolygónkon a kisléptékű vadászás és gyűjtögetés nagyon hosszú és stabil időszakát a technológia és a társadalom pillanatnyi felvirágzása követte, amely rendkívül gyorsan a kihaláshoz vezetett.

A vadászó-gyűjtögető társadalmak vizsgálata nemcsak a jelenleg világrendszer kritikájához vezet el minket, hanem egy alternatíva reményét is nyújtja. Ahogy Lee fogalmaz: „a rendszer erős, de nem mindenható”. Az emberek még mindig képesek arra, hogy másféle társadalmi rendszereket válasszanak. Mint dr. Pangloss Voltaire *Candide*-jában, a kortárs közgazdászok is azt a szélsőségesen az alkalmazkodást hangsúlyozó nézetet vallják, hogy bármi is létezik jelenleg, az a legjobb. Dr. Pangloss ékesszólóbban fejezte ki magát:

Bizonyos és kimutatható, hogy nem is lehetnek másképp a dolgok, mert ha már mindennek célja van, minden, ugyebár, szükségképpen a legeslegjobb célért is van. Orrunk például azért van, hogy legyen min hordani a szemüveget, s lám ezért is hordunk szemüveget. Lábunk láthatólag arra való, hogy nadrágot húzzunk rá, ezért is van nadrágunk.⁷

Ugyanezzel a gondolatmenettel igazolják a neoklasszikus közgazdászok a szabadpiac állítólagos felsőbbbségét. Miért ne bocsátanának el a cégek alkalmazottakat, ha az gazdaságilag ésszerű, és ezért számukra a legjobb, amit tehetnek? Miért létezne az óriási jövedelemegyenlőtlenség, ha nem lenne szükség rá amiatt, hogy az embereket még keményebb munkára buzdítsa? Számptalan sikeres kultúra pusztá léte táplálja a reményt, hogy elképzelhető egy egyenlőségre törekvő, környezetileg fenntartható gazdaság. Nem a mai világ a lehetséges világok legjobbika.

Horgas Judit és Takács-Sánta András fordítása

⁷ Gyergyai Albert fordítása.

Wolfgang Sachs

Miféle fenntarthatóság?¹

Wolfgang Sachs szociológus, a németországi Wuppertal Institut munkatársa, a fejlődéskritika egyik legkiválóbb képviselője nemzetközi szinten. Jelen írásában a fenntartható fejlődés divatos fogalmát teszi kritikai vizsgálat tárgyává. A fogalom három megközelítését különíti el, és leteszi voksát az általa otthon-szemléletnek nevezett megközelítés mellett. Azt sugallja ugyanis, hogy a másik két szemlélet kitart olyan meggyőződések mellett, amelyek sokkal inkább a probléma, mintsem a megoldás részei. Kultúránk két olyan alapvető meggyőződése, amelyet Sachs megkérdőjelez:

- 1. A gazdasági növekedés jó dolog, amelyet fönnt kell tartani.*
- 2. A centralizált, nagyléptékű társadalmi struktúrák részecsítendők előnyben.*

A „fenntartható fejlődés” három nézőpontból közelíthető meg. A *versenyszemlélet* arra összpontosít, hogy a növekedést tartóssá tegye: föltételezi, hogy a növekedés időben végtelen lehet, de jobb híján belátja, hogy térben a világ gazdagabbik felére korlátozódik. Az *úrbajós-szemlélet* fölismeri, hogy a fejlődés az idő síkján tekintve kétséges, és arra törekszik, hogy egy globális keretet hozzon létre a természet és az igazságosság válságának kezelésére. Az *otthon-szemlélet* elfogadja a fejlődés időbeli végességét, és szerkezeti átalakítást javasol azzal a céllal, hogy Észak tágabb teret nyithasson az igazságosság számára az egész világon.

A *versenyszemlélet*. A *birodalom és az új barbárok* című könyvében Jean Cristophe Rufin francia szerző nemrégiben egy sokatmondó metaforát vetett fel annak a változóban lévő hangulatnak a leírására, amely a globalizálódó

¹ Eredetileg: Sachs, W. 1997. „What kind of sustainability?” *Resurgence* 180, 20-23. Első magyar nyelvű megjelenés: *Liget* 1997/6, 85-89.

fenyegetésekkel szembenező gazdag társadalmakat elfogja. Európa múltjának mélyéről idézte föl minden határ arche-típusát, a *limes*-t, hogy az Észak-Dél² viszony új felfogását érzékeltesse. Ahogy a rómaiak azért állították fel a *limes*-t, hogy határt vessenek maguk és a birodalmukon kívül élő barbárok közé, írja Rufin, éppúgy a jelenkori hatalmak azzal foglalatostkodnak, hogy érzékelésük határát a világ piacosított és piacon kívüli részei között vonják meg.

A déli országok jelentős részét már nem tekintik a jövő laboratóriumának, annál inkább potenciális viharsaroknak. A veszély minden válfajára számítanak: fellángol az erőszak, fenyegetnek a bevándorlók, olcsó termékek jelennek meg a piacon, a népesedési bomba pedig egyre ketyeg. Ahogy tudatosodik a fejlődés időbeli végessége, úgy változik a helyzet észlelése: a déli országok remény-teli helyekből vészterhes területekké válnak. A gazdasági növekedés problémáját úgy közelítik meg, mint harcot Dél és Észak között.

Az északi elitek, melyek régóta a világ gazdasági urai, úgy érzik, hogy a nyomás fokozódik, amint az újonnan iparosodott országok teret nyernek a világpiacon. Ezért a gazdasági élet szereplőinek figyelme határozottan a nemzet-közi versenyképességre összpontosul. Az adott helyzetben, melyben a versenytársak megszállottan igyekeznek az élre törni az Egyesült Államok, Európa és Kelet-Ázsia között zajló versenyfutásban, némi útközben megvalósított ökológiai modernizáció tűnik a legtöbbnek, ami elérhető.

A versenyközpontú szemlélet szempontjából nézve a környezet iránt érzett aggodalom a gazdasági növekedést serkentő erőnek tűnik. A változó fogyasztói igények újításra ösztönöznek, az erőforrások mérsékeltebb felhasználása csökkenti a termelési költségeket, a környezeti technológi-ák pedig új piacokat nyitnak meg. Úgy tűnik, ökológia és ökonómia jól megférnek egymással. A növekedést immár a megoldás, nem pedig a probléma részének tekintik. Kialakulóban van egy nyelvzet, amelyben üzleti s környezeti

² Az „Észak”, illetve a „Dél” kifejezések a „fejlett”, illetve a „fejlődő” országok adekvátabb elnevezései (a szerk.).

érdekek összekapcsolódnak. Ennek középpontjában a környezeti válságnak a hatékony erőforrás-hasznosítás problémájaként való újradefiniálása áll. Úgy vélik, a természeti erőforrások erősen alulértékelték, s ezért hasznosításuk tékozló, míg az emberi erőforrások a technológiával együtt kihasználatlanok; az egyensúly helyreállítása alapján véve elégséges is lenne. Így az „ökohatékonyság” elérését javasolják üzleti kulcsstratégiaként.

A versenyközpontú szemlélet azonban tovább megy. A társadalmat nagyvállalatszámra veszi: azokat a politikai szabályozókat, melyeknek célja nem a hatékonyság, értelmetlennek vagy egyenesen visszásnak tekintí. Az olyan témákat, mint például a multinacionális cégek törvényhozói ellenőrzése, a technológiák értékelése a közjó érdekében, vagy egy fenntartható GATT³ törli a napirendről.

E felfogás nem kérdőjelezi meg a civilizáció növekedését és „szabadkereskedelmi” terjesztését az idő tekintetében, de a földrajzi korlátozottságát titokban elfogadja. Bár az Észak által okozott káros környezeti hatások a bolygó távoli csücskeit is eléri, a felelősség hatósugara továbbra is szűk marad: azt állítják, hogy Délnek van szüksége környezeti felzárkóztatásra. A versenyszemlélet képviselőinek stratégiai célja, hogy Észak terheit minimálisra csökkentsék, s a környezeti szabályozás költségeit Délre hárítsák. A népesezési kérdés magától értetődően e napirend feltűnő pontján szerepel. Végül is a népesedés kérdése kapcsán kínálkozik legkönnyebben alkalom arra, hogy Délnek szemrehányást lehessen tenni, és a legtisztábban biztosítani lehessen Észak ártatlanságát.

A Délt felelősségre vonó irányzat szelíd változata a harmadik világ környezeti gondjait oly módon határozza meg, mintha azok megoldása csak Északról jöhetne. A világot környezeti szempontból egyrészt deficites, másrészt jól teljesítő országokra osztják. Dél környezeti problémái a

³ General Agreement on Tariffs and Trade – Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény. 1947-ben született, többoldali kereskedelmi egyezmény, 1995-ben a Kereskedelmi Világszervezetté (World Trade Organization – WTO) alakult át (a szerk.).

tőke és a szakértelem hiánya, az idejétmúlt technológia, valamint a lassuló növekedés következtében állnak elő. A probléma meghatározása már magába foglalja megoldását: Északnak növelnie kell befektetéseit Délen, biztosítania kell a technológia átvitelét, környezetmérnöki szakértelmet kell bevinnie, és motorként kell szolgálnia Dél növekedéséhez. Délt ismét kontárok honaként ábrázolják, Északot pedig mint a kiválóság fellegvárát. Nem nehéz látni, melyik az erősebb fél ebben a „küzdelemben”.

Az űrhajós szemlélet. Arizonában, a Santa Catarina hegység lábánál, Tucsonból mintegy negyven mérföldre északkeletre egy óriási üvegépület kápráztatja el visszavert napsugarakkal a síkságot. Noé bárkája ez – modern értelemben. Ez a hosszú, piramisszerű csarnok tartalmazza a világot: van benne esőerdő, füves rét, sivatag, mocsár, sőt még óceán is. Mi több, a nyolc, háziállatokkal együtt idetelepült ember kertjei és földjei is elférnek benne, azaz összesen 3800 növény- és állatfaj. A kísérletet „Bioszféra 2”-nek hívják. A név leleplezi a szándékot: a tudósok nem kevesebbet próbáltak itt megteremteni, mint a „Bioszféra 1” – azaz a Föld – modelljét üvegbura alatt.

John Allen, a „Bioszféra 2” kutatási igazgatója a következőképpen összegzi céljait: „A 'Bioszféra 2' alkalmat nyújt arra, hogy kifejlesszünk egy átfogó bioszféra-megfigyelő és szabályozórendszert a földinél kezelhetőbb nagyságrendben. Ha sikerülne kidolgozni egy ilyen modellt, az nagy lépés lenne a Föld pontosabb modelljének kifejlesztése felé.”

Az arizonai tudósok olyan gondolkodási stílust példának, amely átszínezi vitáinkat a földi élővilágról – a „Bioszféra 1”-ről. A környezetvédelmet űrhajós-nézőpontból közelítik meg. A sötét világegyetemben lebegő kék bolygó tudomány és politika célkeresztjébe került.

A Földről készült fényképek nélkül aligha lehetett volna bolygónkat irányítás tárgyaként szemlélni. De van ennek politikai, tudományos és technológiai oka is. Az iparosodott társadalmak szennyezéseinek globális hatása csak a nyolcvanas évek folyamán került előtérbe, az ózonlyuk, a savas eső és az üvegházhatás révén. A tudósok igen messzire

jutottak az élővilág egyetemes ökológiai rendszerként való bemutatásában. A műszerek és berendezések új generációja lehetővé tette a globális folyamatok mérését. Műholdak, érzékelők és számítógépek szolgáltak eszközül az elmúlt évtizedben a bioszféra beméréséhez és modellekben való megjelenítéséhez. A bioszféra-kutatás rohamos léptekkel válik fontos tudománnyá. Ez az áramlat úgy fogja föl a fenntarthatóságot, mint a globális gazdálkodás kihívását. „Ez életbevágó – szól az Agenda 21⁴ –, ha pontosabban fel akarjuk becsülni a Föld eltartóképességét és rugalmasságát a fokozott emberi igénybevétellel szemben.” Az új Földtudomány kimondatlan célja, úgy tűnik, a Föld pulzusának kitapintása: a bolygót kifinomult megfigyelés alá helyezi, mint egy beteget az intenzív osztályon.

E szemlélet alapját az a feltevés képezi, hogy mivel az ipari civilizáció hatásai az egész Földön elterjedőben vannak, ezért Észak környezeti felelősségének is ki kell terjednie az egész glóbuszra. Következésképpen az egész bolygót a környezeti szabályozás terepének tekintik, és nemcsak a déli félgömböt, ahogy azt korábban, a versenyszemlélet esetében láthattuk. A fenntartható világ sohasem válhat valóra a politikai szereplők sokaságának együttműködése nélkül. Ezért újfajta egyensúlyt kell találni Észak és Dél között. Ebből a szemszögből nézve a természeti válság leküzdése melletti elkötelezettség nem tűri, hogy elhanyagoljuk az igazságosság válságát.

Az emberi nem egysége, amint bolygónk képe mutatja, nem pusztán a felvilágosodás álma, hanem biofizikai tény. Amire tehát a globális környezetvédők szerint szükség van, az az, hogy a biofizikai valóságot politikai ténnyé tegyük. Sok környezetvédő ezért a világ valamiféle egyesítésében reménykedik, ami megteremtené a keretet a globális erőforrások hatékony kezeléséhez. Mivel e stratégia szerint Dél feltétlenül bevonandó, egyesek egy „globális Marshalltervet” javasolnak. Egy ilyen terv minden erőfeszítést arra

⁴ Az 1992. évi ENSZ Konferencia a Környezetről és Fejlődésről által elfogadott dokumentum, a fenntartható fejlődés globális programja. Magyarul gyakran említik Feladatok a 21. századra néven is (a szerk.).

összpontosítana, hogy a világ népességét állandó szinten tartsa, környezetbarát eljárásokat fejlesszen ki, módosítsa a gazdasági játékszabályokat, kollektív szerződéseket kössön, és tájékoztató kampányba kezdjen a világ polgárai számára. Az így körvonalazódó nemes elképzelés szerint a környezetvédelem kerülne a világpolitika középpontjába, és ez gondoskodna a világ dolgainak ésszerű megszervezéséről.

Az otthon-szemlélet. A „fenntartható fejlődés” ebben a megközelítésben nem a gazdasági növekedéssel és nem is a bioszféra stabilitásával kapcsolatos, hanem a helyi megélhetésre vonatkozik. A környezet túlfejlesztéstől szenved, nem pedig az erőforrások szakszerűtlen hasznosításától vagy az emberi faj elszaporodásától. A figyelem fókuszában itt a fejlődés szerkezete áll, amely gátat vet a közösségek útjába, csökkenti a jólétet, és lerombolja a környezetet. A „fenntartható fejlődés”-ről ezért gyanítják, hogy önelentmondás. Gyakorlati és elméleti erőfeszítéseket tesznek a gazdasági fejlődés alternatíváinak felkutatására. Csak ebben a felfogásban kerül a középpontba az igazságosság válsága. Az északi megőrző társadalmaktól elvárják, hogy teret engedjenek a délieknek a fölvirágzáshoz, miközben a városi középosztályok áttérése egy fenntartható életmódra lehetővé tenné a földműves és törzsi közösségek számára, hogy nagyobb mértékben ellenőrizzék erőforrásaikat. Következésképpen a fenntartható fejlődésnek ebben a megközelítésében komoly formában merülnek föl a kérdések: „Kinek a szükségletei?”, illetve „Miféle szükségletek?”. A „Mennyi az elég?” kérdés itt kiindulóponttá válik.

A világ ingerülten figyelt föl Mexikóra, amikor 1995-ben felfegyverzett indiánok százai váratlanul elfoglalták San Cristóbal de Las Casas városát. A chiapas törzs lázadása jel volt: fellebbentette a felejtés fátylát a globális középosztály háttországában élő bennszülött és falusi népességről, amely jobbára nem élvezheti a világ egyesítésének gyümölcseit. Mindenütt megtalálhatjuk őket, megszámlálhatatlanul sok falvat népesítenek be az öt földrészen. Földművesek ők és zsellérek, nomádok és törzstagok, a világpiac pere-

me. Különböznek egymástól, mégis közös sorsuk, hogy erőforrásaikat veszélyeztetik a városi-ipari befektetők. A környezet és az igazságosság válsága egy és ugyanaz a világ népességének nagy része számára. Ők azok, akiket peremre szorított a terjeszkedő „fejlődés”. Amikor a kutak kiszáradnak, a szántóföldek tönkremennek, az állatok eltűnnek, az erdők elenyésznek, és a termés csökken, a bennszülettek és falusiak megélhetésének alapjai aknázódnak alá. A piactérre kényszerülnek – ott viszont nincs vásárlóerejük. A közös földek bekerítése vagy tönkretétele nyomorúságot szül. Ebben az összefüggésben a „fenntarthatóság” semmivel sem jelent kevesebbet, mint szembeszegülést a fejlődéssel. A természeti és emberi jogok védelmének érdekében meg kell szüntetni a kiszípolozó fejlesztést, olyan szövetségi államokat kell létrehozni, melyekben a falvak is szóhoz jutnak, és meg kell erősíteni az „erkölcsös gazdálkodást”. Fenntartható megélhetést teremteni annyi, mint létrehozni egy decentralizált, és nem a felhalmozásra törekvő társadalmat.

Az otthon-szemlélet képviselői kis állampolgári szervezetek, társadalmi mozgalmak, másként gondolkodó értelmiségiek. A déli csoportok csakúgy, mint gazdag országokban található társaik azt várják, hogy Észak kevésbé zsákmányolja ki más népek környezetét, és mérsékelje az általa elfoglalt globális környezeti teret. Az északi országok többsége végül is olyan „ökológiai lábnyomot” hagy maga után a világon, amely jóval nagyobb, mint az adott ország területe. Külszági termőföldeket foglalnak el, hogy ellássák magukat paradicsommal, rizzsel, takarmánnyal; mindenfajta nyersanyagot elhurcolnak, és a Föld közös javait – mint például az óceánok vagy a légkör – jelentősen részesedésük fölött aknázzák ki. Észak aránytalanul hasznosítja a globálisan rendelkezésre álló környezeti teret, így életstílusa nem tehető általánossá bolygónkon, hiszen már szerkezetében is oligarchikus.

Az otthon-szemlélet arra szólítja fel az északiakat, hogy csökkentsék a más országokra rótt környezeti terheket, és térítsék meg azt a környezeti adósságot, amelyet évtizedek-

évszázadok során fölhalmoztak a bioszféra mértéktelen kihasználásával. A környezet helyreállításának fő színtere ezért nem a déli félgömb, sem pedig az egész bolygó, hanem Észak maga. Az otthon-szemlélet bízik abban, hogy rendezett visszavonulással teret lehet nyitni mások előtt. Az igazságosság és a természet válságának megközelítésére újfajta felfogást kínál. A globális jószomszédsághoz e nézet szerint mindenekelőtt az szükséges, hogy a kozmopolita gondolkodásmódból visszatáljunk az otthoniashoz.

Nagy kihívás ez az ipari országok számára. A jelenlegi tapasztalati szabály szerint csak az energia- és nyersanyag-felhasználás 70-90%-os visszafogása felelne meg a helyzet kívánalmainak az elkövetkező negyven-ötven év alatt. Az otthon-szemlélet ezért nem kívánja túlhangsúlyozni a hatékony erőforrás-hasznosítást, hanem igyekszik a célok felülvizsgálatára összpontosítani. Hosszú távon ugyanis a nyereség mindenképpen elvész, ha az általános növekedés nem lassul le. Vizsgáljuk csak meg az üzemanyag-takarékos autó példáját! A mai motorok határozottan hatékonyabbak, mint a régiek; az autók és a megtett kilométerek számának kérlelhetetlen növekedése azonban semmissé tette ezt a nyereséget. Ami igazán fontos, az a gazdaság általános mérete, nem pusztán az erőforrások hatékony felhasználása. A hatékonyság nem vezet célra, ha nem vesszük figyelembe az elégségesség szempontjait: az utóbbinak kell megszabnia az előbbi határait.

Egyes jelek egyébként arra mutatnak, hogy számos ipari társadalom a hetvenes években átlépett egy küszöböt, amelyen túl a bruttó nemzeti össztermék (GNP) növekedése már nem idéz elő életszínvonal-emelkedést. Ez jó hír az otthon-szemlélet követői számára, mert azt bizonyítja, hogy még a termelés csökkenése sem vezetne feltétlenül a jólét hanyatlásához. Ez az átmenet a fellendülés új modelljeit foglalja magában, amelyek nem az állandó növekedésre alapozódnak. A huszonegyedik század hajnalán elképzelhető, hogy a tizenkilencedik század céljai - „gyorsabban, messzebb, többet” - elveszítik jelentőségüket. A fenntartható civilizáció felé vezető út jelzőtáblái alacsonyabb se-

bességeket mutatnak, hogy a társadalom kevésbé legyen zaklatott, kisebb távolságokat, ami a regionális gazdaságot erősíti, okos szolgáltatásokat, melyek átveszik az eldobható áruk helyét, és szelektív fogyasztást, ami csökkenti az árucikkek tömegét.

Varsányi Miklós fordítása

Takács-Sánta András — Pataki György

Bolygónk boldogtalan elfogyasztása¹

Takács-Sánta András ökológus, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa és az ELTE oktatója, természet- és társadalomtudományi aspektusból egyaránt foglalkozik az ember bioszféra-átalakító tevékenységével. Pataki György közgazdász, a Szent István Egyetem és a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója, az ökológiai közgazdaságtan jeles hazai képviselője. Rövid esszéjük fő üzenete, hogy a nagymértékű fogyasztás környezetileg és lelkileg egyaránt káros hatásokkal jár. Vagyis kultúránknak azt az alapvető meggyőződését kérdőjelezi meg, hogy az anyagi javak tekintetében a több mindig jobb a kevesebbnél.

„Egy ember annál gazdagabb, minél több dolgot tud nélkülözni” – vélte a tizenkilencedik századi amerikai író, Henry David Thoreau. E gondolat ma a többség számára abszurdnak tűnik. Az euro-amerikai civilizáció egyik uralkodó mítosza ugyanis az, hogy boldogságunkat az anyagi javak minél nagyobb mértékű birtoklásával érhetjük el. E mítosz annak ellenére él és virul, hogy az emberiség összes nagyobb vallása és a társadalomtudományok egyaránt tagadják igazságát.

Az Egyesült Államokban készült felmérés szerint a nyolcvanas évek végén az amerikai polgárok pontosan ugyanakkora hányada (mintegy harmada) vallotta boldognak magát, mint harminc esztendővel korábban, noha az egy főre jutó fogyasztás időközben megduplázódott! Ez azt jelzi, hogy az alapszükségletek kielégítésén túl már vajmi kevés összefüggés mutatkozik a fogyasztás abszolút mértéke és a boldogság között. A nyugati országok lakóinak döntő többsége már rég átlépte e küszöböt, így boldogságuk már

¹ Első megjelenés: *Népszabadság* 2001. november 23.

más tényezőkön múlik: többek között emberi kapcsolataik minőségén és fogyasztásuk relatív (a társadalom többi tagjához viszonyított) mértékén. Egy másik felmérés tanúsága szerint nagyon különböző jövedelemszintű országokban (mint például Nigéria és Japán) az emberek ugyanolyan mértékben vallották magukat boldognak, viszont elégedettségük mértéke fordított arányosságot mutatott az országon belül tapasztalható jövedelemkülönbségek nagyságával. A felsőbb társadalmi osztályok viszont minden országban ugyanannyira voltak elégedettek. Anyagi helyzetünket tehát mindig a társadalom többi tagjához mérjük. A felsőbb osztályokba tartozók fogyasztási szintje lesz az etalon a társadalom tagjainak zöme számára, ezt szeretnék elérni, bár legtöbbször hiába. Ez az utánzás jórészt szükségtelen fogyasztást generál. Akárcsak a presztízsfogyasztás, azaz a státuszszimbólumok vásárlása, amelyekkel a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyünket jelezzük embertársainknak. (Például a bankok felsővezetői valószínűleg emiatt éreznék rosszul magukat, ha luxusautó helyett biciklivel kellene dolgozni járniuk.)

A társadalmi fogyasztásnövelő mechanizmusokon túl gazdaságiak is működnek. A reklámok és más médiatermékek tagadhatatlanul rengeteg igényt kreálnak, másrészt az aktuális gazdasági rendszer kényszeríti ránk fogyasztásunk tetemes részét. Hiába nem óhajtjuk megvásárolni például az élelmiszerek gyakorta pazarló és haszontalan csomagolását, meg kell tennünk, ha nem akarunk éhen maradni.

Fogyasztásunk döntő részére tehát az aktuális társadalmi-gazdasági rendszer vezet rá bennünket, nem pedig velünk született igényeink. A mértéktelen szerzésvágy bizonyos társadalmi-gazdasági rendszerekben (így például a miénkben) intézményesül, de korántsem alapvető jellemvonása az emberi természetnek. Létezhetnek jól működő, hosszú távon fenntartható társadalmak rendkívül alacsony anyagi igények mellett is, mint ahogy azt például a vadászó-gyűjtőgető társadalmak antropológiai vizsgálata meggyőzően bizonyítja.

A túlfogyasztás rengeteg kárt okoz egyénnek és társada-

lomnak egyaránt. Az, hogy az egyének önazonosságát egyre inkább a fogyasztás adja meg, hogy tárgyakkal igyekeznek kifejezni önmagukat, veszélyes csapdahelyzetet jelent. Az értékek és a divat gyors változ(tat)ása miatt az emberek egyre újabb és újabb tárgyak és szolgáltatások megvásárlására kényszerülnek identitásuk megőrzése érdekében; azaz mókuserékben forognak. Az anyagi javak utáni hajsza pedig rengeteg időt vesz el életünkben értékesebb tevékenységek rovására.

Az ember természetátalakító tevékenységének mértéke a világnépesség nagysága és az egységnyi gazdasági termelés környezeti hatása (ami – némi leegyszerűsítéssel – annál kisebb, minél inkább környezetkímélő technológiákat alkalmazunk) mellett az egy főre jutó termelés/fogyasztás mértékétől függ. E három tényező csökkentésével mérsékelhetnénk a természetpusztítást és a környezetszennyezést. Közülük azonban szinte kizárólag a környezetkímélő technológiák alkalmazásáról esik szó környezetvédelem címszó alatt, míg a termelés/fogyasztás csökkentéséről még beszélni sem igazán ildomos a „fejlett” országokban. Ennek egyik fő oka alighanem az, hogy ehhez – ellentétben az első két tényezővel – saját életmódunkat kellene gyökeresen megváltoztatnunk. Vagyis a termelés növelése (azaz – kissé leegyszerűsítve – a gazdasági növekedés) és a velejáró fogyasztásbővülés szinte megkérdőjelezhetetlen cél, mi több, a legfőbb társadalmi célok egyike a modern nyugati társadalmakban. Holott a gazdaság valójában nem tesz mást, mint hogy az értékes természeti erőforrásokat értéktelen hulladékká alakítja egyes emberi igények kielégítése mellett. Vagyis a termelés/fogyasztás növelésével a természetpusztításból és a környezetszennyezésből adódó problémáinkat fokozzuk (éghajlatváltozás, édesvízhiány stb.).

A nyugati társadalmak túlfogyasztása a társadalmi igazságosság szempontjából is problémás. Mi, a „fejlett” nyugati társadalmak lakói mértéktelen fogyasztásunkkal az utánunk következő nemzedékek és a harmadik világban élők életlehetőségeit csökkentjük, alkalmasint nullára. Az általunk elfogyasztott javak jelentős része a „fejlődő”

országokból érkezik. Az ottani termőföldek óriási hányada például nem az ott élők szükségleteit elégíti ki, hanem a mi luxusigényeinket (tea, kávé, kakaó, déligyümölcsök stb.). Ugyanakkor több számítás is igazolja, hogy a Föld összes – immár több mint hatmilliárd és még mindig növekvő számú – lakóját egyszerűen fizikai képtelenség volna az átlagos nyugati polgár fogyasztási színvonalára emelni. Ez meghaladná bolygónk teherbíró képességét. A javak igazságos elosztása kizárólag a „fejlett” országok lakóinak fogyasztáscsökkentése révén valósulhatna meg.

A fentiekből következik a fogyasztás mérséklésének, az alapvető emberi szükségleteken túli igények lefaragásának szükségessége. Rendkívül nehéz volna azonban egyetértésre jutni abban, hogy mi számít alapszükségletnek. Valószínűleg egyre kevesebben gondolják például ma Magyarországon azt, hogy az emberek zömének nincs feltétlenül szüksége korunk talán legjelentősebb – környezeti/egészségügyi szempontból roppant problémás – státusszimbólumára, a személygépkocsira, holott sok millió ember él (és élt már korábban is) teljes és boldog életet a világon autó nélkül.

Vitathatatlan tény az is, hogy hazánkban is rengetegen vannak olyanok, akik nem vádolhatók túlfogyasztással, így helytelen volna fogyasztásuk csökkentésére szólítani fel őket. De nehéz volna meghatározni, hogy kik és hányan tartoznak ebbe a kategóriába. A fentiekből következik ugyanis, hogy nincs egyetértés az abszolút szegénység mércéjét illetően. Nyilvánvaló, hogy a magyarországi szegénység nem ugyanazt jelenti, mint például a bangladesi. De vajon tényleg sajnálatra és támogatásra szoruló szegény-e az (és helyes-e annak tartania magát), aki nem engedheti meg magának például azt, hogy külföldön nyaraljon?

Egyéni szinten a túlfogyasztás önkéntes mérséklésére számos példát találunk a nyugati társadalmakban. Az Egyesült Államokban már tömegessé vált az „önkéntes egyszerűség” mozgalma. Ez még akkor is pozitívum, ha e mozgalom idővel némileg ellentmondásossá lett, s számos követője már egyáltalán nem szeretne kivonulni a fogyasztói társa-

dalomból. Hangsúlyozandó, hogy a fogyasztás önkéntes csökkentése nem lemondást, öncsonkítást, aszkézist jelent. Épp ellenkezőleg! Önkiteljesítést, az anyagi értékektől a lelkiek felé történő elmozdulást, s ezáltal nagyobb boldogságot, létünk teljesebb megélését.

Az egyéni megoldások azonban nem elégségesek. Elegendhetlen az állami szerepvállalás is a fogyasztás csökkentése érdekében, főként a jövedelemkülönbségeket (és ezáltal az utánzó és a presztízsfogyasztást is) csökkentő újraelosztás és a gazdasági tevékenységet korlátozó szabályozások révén. Ez utóbbiaknak azonban nem diktatórikus módon kellene megvalósulniuk. Minden ilyesfajta döntést széleskörű, nyilvános társadalmi párbeszédnek kell megelőznie. A fogyasztás csökkentését óhajtó, ma még kisebbségben lévő embereknek ennek során kell meggyőzniük a többséget, hogy a fogyasztás mérséklése kívánatos társadalmi cél. Ha ez sikerül, és a túlfogyasztás többé nem kitüntetett érték, már nem fog közfelháborodást okozni egy-egy fogyasztáskorlátozó állami intézkedés, mint ahogy ma sem sokan tiltakoznak például a gyerekpornó-kazetták terjesztésének állami szankcionálása ellen.

Végül pedig társadalmi összefogásra, nyomásgyakorlásra is szükség van a fogyasztás mérséklése érdekében, ami főleg a civil szervezetek feladata. Egy ilyen kezdeményezés a világ több tucat országában (az utóbbi években már hazai civil szervezetek által is) megtartott „Ne vásárolj semmit!”, avagy „Fogyasztásszüneti nap”, amit kanadai kiötlői korántsem véletlenül az ünnep szellemével teljesen ellentétes karácsonyi bevásárlási roham kezdetére időzítettek. E világnap egyik fő célja, hogy legalább az év egy napján eszünkbe jussonak túlfogyasztásunk káros hatásai, és elgondolkodjunk azon, hogy miként is léphetnénk ki az anyagi javak ön- és közveszélyes hajszolásának mókuskerekéből.

Szvetelszky Zsuzsanna

A natúrhatnám polgár¹

Szvetelszky Zsuzsanna társadalomkutató, az ELTE oktatója. Az elmúlt néhány évben jó pár környezetvédelmi témájú esszéje jelent meg a Liget hasábjain, jelen írás is egyike ezeknek. Ebben azt az egyre terjedő életformát kritizálja, amely látszólag környezetbarát, ám valójában nem igazán nevezhető annak, mivel nem célja a fogyasztás csökkentése. Az írásban megkérdőjelezett alapvető kulturális meggyőződés: az anyagi javak tekintetében a több mindig jobb a kevesebbnél.

Azon kevesek közül, akiknek nagyon sok pénzük van, egyre többen költik el jövedelmük egy részét úgy, hogy majdnem azt hiszem: nincs is nekik annyi. De csak majdnem...

A mértékletesség nem jelent visszatérést egy falusi vagy bukolikus, pásztori ethoszhoz. Az efféle életmód rendelkezhet dicséretes erkölcsi integritással – s rendszerint mértékletes is. Ám ez csak viszonylag kevés ember számára lehetséges vagy vonzó. Nem általánosítható egy 260 milliós lakosságú országban, nem beszélve a hatmilliárdos bolygóról. A mértékletesség nem köthető sajátos életstílushoz; ez egyetemes norma, amely falusi, kisvárosi és városi körülmények között, illetve helyi vagy globális szinten egyaránt alkalmazható.

Ráadásul ez a paraszti életmód is kitermelheti saját morális torzulásait. Olykor a gazdag elit hóbortjaként vagy mesterkéltnonzalkaként jelenik meg. Sokszor városellenes torzulást fejez ki. Gyakran csupán nosztalgia és sóvárgás letűnt életformák visszaállítása után, amely a romantikus elképzeléseknél kevésbé nagyszerű és a valóságban sokak számára jóval nyomorúságosabb volt... A mértékletesség tagadja a kapitalizmus

¹ Első megjelenés: *Liget* 2003/9, 18-25.

másodvirágzását, ám ebből nem következik egy letűnt, s jórészt érzélgősen ábrázolt gondtalan pásztorélet visszaállítása.

A jelenség, amire James Nash amerikai teológus a fentiekben utal – a *torzulás* –, az egyik legnehezebben megragadható következménye az ökológiai vitáknak.

Egyre több olyan reklámot gyártanak, amely az adott termék, vagy a terméket előállító cég környezetbarát mivoltát hangsúlyozza. Az öko- és biotermékek státusszimbólummá is váltak, a bennfentesek között egyfajta ítéletet jelentenek (nekem fontos a környezet kérdése). Az ökoépítész, hallom egy szakmai kiállításon a tárlatvezetőtől, a tájat is megválasztja, nemcsak a házat építi. De hány embernek telik ma tájra? A zöld tudás és a zöld fogyasztás különbsége nem elhanyagolható tényező. Aki műanyag tálban keveri a tésztát, nem azért teszi, mert megveti a kézzel faragott, öblös fatálakat, hanem mert másra nem futja neki. Akinek a fürdőszobájában bio-szemránckrémot pillantunk meg, arról még ne feltételezzünk emelkedettséget. Egyszerűen csak meg tudja fizetni, és az öregedéstől ugyanazzal a félelemmel menekül, mint a „kommersz vásárló”.

Az ökológiai imperatívusznak mint erkölcsi parancsnak már a felismerése is nehézségekbe ütközik, az egyes ember fizikai korlátjai és hétköznapi tapasztalatai, benyomásai miatt. Megvalósítása egyénileg szinte lehetetlen, hiszen nem vagyunk egyedül, és életvitelünket nemcsak szándékaink alakítják, hanem számos egyéb tényező is. Lehet a világot nem szeretni, attól még nem bújhatunk ki belőle – az aszkétikus ökoetikák nehezen valósíthatók meg a gyakorlatban.

Toby M. Smith ír *A zöld marketing mítoszában* arról, hogy a vállalatok az ökológiai diskurzus népszerű retorikáját meglovagolva mítoszt állítanak elő a környezetbarát jelleget hangsúlyozó reklámokkal. A mítosz aztán megvédi őket az ökológiai párbeszédtől, és feloldja az ellentmondásokat, a gazdasági növekedéssel kapcsolatos ideológiákat zöld meggyőződésbe ágyazza (ezzel mégis elismerve a növekedés

miatt előálló ökológiai válság létét). A mítosz feladata, hogy támogassa és megszilárdítsa a fogyasztói identitást: nemcsak a gazdaság virul, de a termelés is egyre zöldül.

Olvasmányfajta lett a huszadik században a termékleírás, a mosócédula, a csomagoláson feltüntetett összetevők listája. A zöld marketing szómágiája (környezetvédelemre utaló jelzők és előtagok: zöld, teljesőrlésű, természet-, öko-, bio-, natúr-, reform-, valamint szellemiségre és érzelmekre, viszonyokra utaló utótagok: -barát, -tudatos) egyidejűleg lágy és szelíd (környezetkímélő), miként a bennünket az édes anyatermészethez fűző viszony, hajdanvolt holisztikát sejtetően nosztalgikus (organikus, teljesértékű), de ugyanakkor táplálja az öko-húskrém vásárló, ezzel önmagát másoktól markánsan megkülönböztető alternatív fogyasztó forradalmi öntudatát is (makrobiotikus, biodinamikus). Ne feledkezzünk meg az „ellenséges” szavakról sem: a mesterséges, szintetikus, természetazonos stb. jelzők tartoznak ide.

A bizonytalan szóhasználat következménye a számos visszaélés: bio- (angolul: *organic*) lehet az is, ami biotechnológiával készült, elvégre nem alkalmaztak vegyszereket. A dolgot bonyolítja, hogy amire nincs ráírva, hogy öko-bio-natúr, esetleg mégis az. Holott normatív feltételekben nincs hiány: környezetbarát az a termék, ami tartós, többször használható, szükséges a normális emberi életminőség fenntartásához, könnyen ártalmatlanítható vagy újrahasznosítható természetes alapanyagokból készül, amely nem árt a többi élőlény életminőségének, és már fejlesztése és előállítása is kisebb környezeti terheléssel jár együtt, mint „nem környezetbarát” megfelelőjének. Ám attól, hogy egy termék teljesíti a rendelkezéseket, még nem tekinthető környezetbarátnak. Semmilyen luxuscikk nem lehet például környezetbarát. Egyes minősítő rendszerek például a kozmetikumokat eleve kizárják a bio- vagy öko- előtaggal minősíthető termékek közül.

A leíró vagy reklámozó szöveg a terméknek néha csak egyetlen vonását emeli ki. Eldobható pelenka hatalmas, zöld színű zsákban, rajta a felirat: öko-pelusz, mert a zsák

újrafelhasználható. Hogy a pelenkával mi lesz, arról diszkrétan hallgatunk. Olyan ez, mint a mesebeli kőleves: volt abban só is, kolbász is, káposzta is – mégis kőlevesnek hívták, mert kő is volt benne.

Legalább háromféle környezetbarát életmódot kell elkülöníteni, s a határokat nem az ökológiai lépték határozza meg, hanem a fogyasztói struktúra. A struktúra a tárgyi környezet, az építkezés, a ruházat és az élelmiszerek részleteiből áll össze, de ide tartoznak a borsos árú csináldmagad-tanfolyamok is. Az *öko-look* fogalma kapcsán Wolfgang Hingst filozófus (Konrad Lorenz-díjas, az 1995-ben nagy sikert aratott Biobiblia szerzője) és Hanswerner Mackwitz vegyész (az Öko-Consulting vezetője, valamint *A jövő háza*, *A jövő gyára* kutatási projektek aktív résztvevője) a *Schluss mit Öko-Tricks und Bio-Schwindel* című könyvükben kitérnek a divat kérdésére is – a továbbiakban a natúrhatnám életmód szemléltetésére kölcsönveszem tőlük a kifejezést. Az egyik életmód-reprezentáció azé a magas jövedelműé, aki nem ritkán környezetszennyező tevékenységből (vagy ilyen tevékenységgel közvetetten kapcsolatban álló munkából) származó jövedelméből képes a legkorszerűbb és legdrágább bio-életmódot megvalósítani. Lépj be hozzá: a lakásban majdnem minden természetes anyagból készült, a legjobb és a legdrágább minőség, a berendezés tárgyai megbízható szakmérnökök és iparművészek egyedi termékei. Azt hiszik (legalábbis láttatják), hogy a Földet ugyanúgy meg lehet váltani jótékonyági hozzájárulásokkal, mint három árvagyerek egyéves taníttatását. A csapdahelyzetet Ivan Illich foglalja össze: „A jobb minőségű termék kell neki, nem az a szabadság, hogy ne legyen a termék rabja.”

A natúrhatnám polgár kevert fogyasztási struktúrával jellemezhető. Ugyanolyan örömmel vásárol, mint a diszkontfogyasztó, de érzelmeit megnemesíti, hogy biotermék került vesszőből font kosarába. A vásárlói élvezethez hozzátartozik az ökológiai felelősség megélése: lám, vigyázok a bolygóra, hisz biobanánt vettem! Társaságban ugyanúgy elcseveg a vásárlás aktusáról, mint a diszkontfogyasztó. Ám míg utóbbi azért csönget be a szomszédasszonyhoz,

mert hallotta, hol kapható olcsó zsír, addig a natúrhatnám kifinomult tippeket ad: van egy bolt itt és itt, és ott tényleg minden százszázalékos, tényleg semmi adalék nincs benne, kézi és egyedi. Árakról szó sem esik. Lakására a rusztikus *öko-look* és a gyakran rejtett *high-tech* együttélése jellemző.

A második a lelkes naiv, folyamatos lelkiismeretfurdalással eltelve. Komolyan gondolja, hogy ilyen egyszerű. Kicsi jövedelméből kötelességszerűen bióra vált néhány komponenst a háztartásban – ezért ő az eseti bio. Lelkesebb, mint a natúrhatnám, de folyton lelkiismeretfurdalása van, hogy nem tesz meg mindent a bolygóért. A biotermék nála nem státusszimbólum, hanem áldozat.

A harmadik a Föld lakosságának nehezen számszerűsíthető, hatalmas hányada. Magától értetődően élik környezetörző életüket, mert azt a hagyományt viszik tovább töretlenül, amelynek még szerves része az együttélés a természettel. Nem éheznek, de nem is ugranak be valahova bekapni egy falatot, kibírják hazáig. Sokan élnek így Magyarországon, Szaknyértől Ajakig, Lébénytől Muronyig. Fekete kendős, szikár emberek, szakajtóba szedik a tyúk alól a tojást, egy hónap alatt se képesek kitermelni egy vödörnyi szemetet, ruhát ötször-hatszor vásárolnak életükben, tiszták, okosak.

A harmadik típus másik, nagyobb része nyomorban él. Keveset esznek, noha éhesek, alig van egy-két rongyuk, gyógyszert nem azért nem szednek, mert a természetgyógyászatban hisznek, hanem mert több száz kilométeres körzetben nincs gyógyszer, és ha volna, akkor se tudnák megfizetni. Nem tudják, mennyire ökök, így nem is büszkék erre, de néhanapján szívesen reggeliznének. Ezeknek a milliárdoknak az életformáján múlik, hogy még nem faltuk fel a bolygót.

Ki tud megfizetni egy zöld háztartást, egy öko-lakberendezést, egy bio-étrendet? A natúrtermékek ára jóval magasabb, mint a nagyáruházakban vagy a diszkontokban kapható „ekvivalenské”. Részben mert ezek előállításuk munkai igényesebb folyamat, részben mert biokertészeti módszerekkel, vagyis vegyszerek nélkül ugyanannyi

területen ugyanannyi idő alatt kevesebb terményt lehet előállítani. A kis kertészetek nem tudnak folyamatos ellátást biztosítani – főképpen: nem tudnak nagyban szállítani – a nagy áruházláncok számára, és emiatt engedményeket sem kaphatnak. Ám az ekvivalencia sokszor a kommersz fogyasztói struktúra leképezése, lásd biokóla, biogumimaci, biorágó – mozaikdarabkái a Nash által emlegetett torzulásnak.

Csapda ez, mint a papírmentes iroda: a behálózott és komputerizált irodák elterjedése óta sokszorosára nőtt a papírfelhasználás. Vagy mint az agglomerációk kérdése: a belvárosok annál bűdösebbek, minél többen költöznek ki a zöldbe. Hiszen az ingázók, akik hétvégén kimenekülnek térből és időből, túlnyomórészt csak a belvárosban tudják megkeresni a zöldövezeti életmódhoz elegendő pénzt, nem beszélve arról, hogy általában szórakozni is ide járnak vissza. Vagyis csak el- és lehasználgják a belvárosokat, mindennapos forgalmi dugókat okozva, de se magukénak nem érzik az aszfaltot, se a rajta – reggeltől reggelig ott – élő emberek egészségéért nem érznek felelősséget. A naturhatnám a nagyvárost mint reménytelen élőhelyet leírja, pedig sokan élnek, élünk nagyvárosokban.

Az alternatív fogyasztás helyett a fogyasztás csökkentése hozna eredményeket. A növekedés trendjét – például a pazarlás növekedését – azonban könnyebb követni, mint mondjuk a komplexitás trendjét.

A fogyasztás csökkentésénél alapvető fontosságú a LETS (*Local Exchange Trading System*),² vagyis a helyi kereslet-kínálat börze, a helyi közösségek természetes kapcsolatrendszeréből eredő spontán csere lehetősége. A LETS-mozgalmak ideológiája leginkább a kavanaugh-i „áruforma” és „személyes forma” fogalmaival rokonítható (Kavanaugh *Krisztus követése a fogyasztói társadalomban – A kulturális szembenállás lelkisége* című könyvében³ megkülönbözteti az érzékelés

² Magyarul általában kaláka-köröknek vagy szívességbankoknak nevezik ezeket a rendszereket (a szerk.).

³ A könyv magyarul is olvasható, bővebb információ: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/kavanaugh.html> (a szerk.).

és az értékelés keretétől szolgáló áruformát – *Commodity Form* – a személyes formától – *Personal Form*). Alig használt mózeskosaramra neked van szükséged, te viszont meg tudsz írni egy hivatalos levelet angolul, és ez nekem most sürgős! Se a baba-mama boltba nem kell elmenni, se hivatásos fordítót nem kell megfizetni. Lehet, hogy nem is annak adok, akitől kapok: a stabil viszonyrendszerben a gyenge kötések (illetve az általuk generált, a Granovetter szociológus által leírt „hidak”: barátom ismerőse, vagy az ismerős ismerőse sokszor hatékonyabban segít, mint a barátom, ha eléri az információ) kiegyenlítik a javak áramlását. Mindenkinek van olyan képessége, amelynek más is hasznát veheti, és vannak olyan nem használt tárgyai, amelyekre másoknak éppen szükségük volna. Ezért reflexív a LETS dinamikája: az „ügyletek”, miközben kihasználják a lokális erőforrásokat, magát a közösséget is élénkítik (ha már elhoztad a fűrőt, ülj le egy teára!), amely ebből következően még hatékonyabb cseretevékenységekre alkalmas. Kockázat nincs: a „potyázóknál” előbb-utóbb befagy a dinamika. A LETS kísértetiesen hajaz Kropotkin víziójára, a kölcsönös segítség és önkéntes társulás alapján szerveződő politikai közösségekre.

A zöld fogyasztás a hiperfogyasztásnak csak egy mutációja. A fogyasztást egyszerűen transzformálják bióra – van már bioszupermarket-hálózat, és több száz boltot üzemeltet a *Grüner Konsum* is. A vastag, barna fapalcokkal szegélyezett, ízlésesen csomagolt árukat kínáló bioboltok azt a benyomást keltik, hogy az élet kerek és átlátható maradt. A natúrjavak – és „tálalásuk” – nemcsak az egészséget szolgálják, hanem pusztán létük egyben a tömegtermelés és az elidegenedett munka kritikája is. Miközben a polcokon sorakozó termékek jó része – körtemag-lábradír, articsókazselé kapszula, ajurvédikus energianövelő masszázsolaj – soha, semmilyen natúr-életmódnak nem volt része.

Andrea Rüdiger egyik írásában Vilém Flusser mágikus rituáléjához hasonlítja a nyugati ember biobolt-viszonyát. Rüdiger szerint a fogyasztói társadalom rendszeréhez tartozó skizofrénia, hogy tudjuk: a reklám hazudik, mégis

vásárolunk, mert, noha már nem hiszünk, még bízunk. A következetlen vásárlói magatartás szükségszerű. Tudjuk, hogy minél sikeresebb a „bio”, annál kevésbé „bio”, de mégiscsak az marad a számunkra. Ezen a belátáson nehéz túllépni, aki mégis megteszi, olyan szélsőséges irányzatok felé sodródhat, mint Jutta Ditfurht, akinek könyve, az *Entspannt in die Barbarei* elvakultan esik neki a zöld fogyasztásnak. Pedig a natúrhatnám polgár támadása csak ideológia és ellenideológia jójó-effektusát eredményezi, míg közben kihal néhány élőlény, és elszürkülnek a házak, a tüdők. A világ összetett lett, sokkal inkább, mint gondolnánk, és hiába próbáljuk szétszedni, attól nem lesz egyszerűbb.

Az *öko-look* az egyik legdrágább életmód-stílus – reprezentációs kérdés ezzel kipipálva. És minden rétegnek mást üzen. Aki ugyanabból a szubkultúrából jön, annak az ugyanoda tartozást. Aki lejjebb van, és a koszt pénzéből csak havi fél kiló biolisztre valót tud kigazdálkodni, minden egyebe-kenyere posztindusztriális, azzal érzékelteti, hogy más osztályba tartozik, egyben lelkiismeretfurdalást is kelt benne (látod, én több pénzt áldozok a bolygónk megmentésére). Aki nem érti a kódot, az előtt keresetlen egyszerűséggel virít.

Vajon ha a vásárlói struktúra egészét bióra transzformáljuk, abból bioélet kerekedik-e ki? Lelkiismereti kérdés-e a zöld fogyasztóiség (lelkiismereti fogyasztás?), vagy álca? A natúrhatnám polgárt méltányolni kell, nem feledve, hogy adót ró le. Életvitelének környezetbarát jellege csak a fogyasztói struktúrájának fenntartásához szükséges ökológiai lábnyom értékének kiszámítása után minősíthető. A valóban zöld fogyasztás a fogyasztás átgondolt redukciója: ökomangó az a mangó, amit nem veszek meg, hiszen nem ökohajó vagy ökokamion hozta. A drága natúrzokni például biztosan nem öko, hiába szintiszta gyapjú: hamar szétmállik, folyton újat kellene vennem. De lehet-e egy egzotikus importtermék, egy levespor, egy konzerv öko? Csak részleteiben lehetünk ökók, az előállítás, az összetétel, a szállítás vagy az újrafelhasználás megfizethető vagy szimpatikus részleteiben.

Vásárolni lehet öntudatlanul, figyelmetlenül, észrevétlenül: ide jutottunk. A dolog egyszer csak megtörténik velünk. Vásárolni könnyű, nem vásárolni nehéz. Ahhoz, hogy ne vásároljunk, az átlagosnál több időre és pénzre van szükség, és tudatosságra. Sokan szorgalmazták a túlzásba vitt termeléstől és fogyasztástól etikailag tudatos tartózkodást, olyan alakjai az ökológiai diskurzusnak, mint Herman Daly (állandó méretű gazdasága, a *steady-state economy* ennek az elképzelésnek a modellje, amit szépen egészíthetne ki a gyakorlatban Paul Hawken helyreállító gazdasága, a *restorative economy*), Christopher Lasch, Theodore Roszak, Lester R. Brown és mások. Az egyéni választás sokat számít, de mindenekelőtt a pazarló intézményrendszer hat vissza a magánpazarlásra, és erősíti azt. Újra csak Nash-t idézve: „A mértékletes személyek csak a mértékletes társadalmak intézményes segítségével fejlődhetnek és tevékenykedhetnek hatékonyan.” Fejtegetésének sarokkövét, a mértékletességet – a páli „megelégedettséget” – a gazdasági tevékenység egyéni és társadalmi szintű normájaként etikailag elkötelezett termelésként és fogyasztásként határozza meg, amely valamely magasabb rendű cél érdekében zajlik, vagyis eszközértékkel rendelkező eszközként, s nem önmagában vett célként. Hasonlóképpen érvel Günter Altner: az egyéni bioetika megvalósulására társadalmi kezdeményezések nélkül kicsi az esély.

Akik tehetnének valamit ezekért a társadalmi kezdeményezésekért, azok reprezentálják a legkörnyezetbarátabbnak látszó életvitelt, pajzs gyanánt. Ha Mr. Rich gyártulajdonosról megírja az újság, hogy napelemet szereltet minden villájára (márpedig megírja: Mr. Rich marketingcsapata gondoskodik erről), hajlamosak vagyunk megfedkezni arról, hogy a gyára mennyire szennyezi a környezetet.

Akinek van szeme a látásra, az előtt a modern szegénység relatív csillogása megfakul a rusztikus módi matt árnyalatai mellett. Ahogy Illich írja a *Laikusok forradalmában*:

A legirigyeltebb kiváltság többé nem az, ha valaki holmi újabb módon lakathatja jól magát, hanem ha képes védekezni a fej-

lődés káros hatásai ellen. Befutott embernek számít, aki nem a csúcsforgalom idején közlekedik, aki jobb iskolába járt, aki nem kórházban, hanem otthon hozza világra gyermekét. Ritka és különleges tudás birtokosának tekintik, aki betegségében meg tud lenni orvos nélkül; szerencsés és gazdag, aki tiszta levegőt szívhat, és semmiképpen sem szegény, aki maga építi fel saját vityillóját. Ma az alsóbb osztályok azokból állnak, akik kénytelenek fogyasztani a romboló árucsomagokat és szolgáltatásokat, amelyeket önjelölt gyámjaik sóznak rájuk; a kiváltságosok pedig azok, akik megtehetik, hogy visszautasítsák valamennyit. Új szemlélet kristályosodott ki tehát az utóbbi években: az a felismerés, hogy az ökológiai korlátok miatt az igazságos fejlődés lehetetlen, sokunkkal megértette, hogy *ha volna is igazsággal párosuló fejlődés, akkor sem kérnénk belőle, és nem javasoljuk másoknak sem.* (kiemelés Sz. Zs.)

Nem a környezetet védi a natúrhatnám, hanem önmagát és hozzátartozóit a szennyezett környezettől. Egyes biotermékek oly mértékben válnak divattá, hogy túlfogyasztásuk ugyanúgy elősegíti egy faj kipusztulását, egy élettér elszegényedését, mint a „kommersz konzum” hatása. Annak, hogy a szupermarket – akár a bioszupermarket – szivárványosan tarka (vagy pasztell) kínálata elkápráztatja érzékszerveinket, az az ára, hogy ahonnan az egzotikus termékek érkeznek, ott drámaian szürkül a mezőgazdasági kultúra, a szupermarketbe lépő nyugati ember igényeihez idomulva.

Végül, az itt a kérdés (melyet a posztmodern publicisztikában való viszonylagos jártasság látszatával kendőzhetnénk, de nem tesszük), hogy irigylésre méltó-e a natúr-tárgyi környezetben zajló bio-életforma. Irigylem-e a natúrfüggönyöket, a biovajat, a bioházat, a biotáját tehetősebb polgártársaimtól? Szeretnék-e a gyerekeimmel domboldalon lakni, a kertben álló asztalra nyersszínű háziszőtttest teríteni és szezámragos rozskenyeret szelni?

Ha a genetikai hagyatékom túlélési esélyeit nézem, akkor igen. A bio-kosár tartalma általában egészségesebb, mint a legolcsóbb diszkont-megfelelők (és finomabb is), egy

gyapjúkardigánnak kellemesebb tapintása van, és kevésbé okoz ekcémát, mint a poliészter felsőruházat, a zöldben élni szebb és jobb, mint a szüntelen forgalomban. De félek, nem ezen múlik minden. Hátha a költőnek van igaza:

A hársfa mind virágzik, / Acsíz mind énekel, / a lomb sugárban ázik, / csak szíved alszik el. / Nyílnak feléd a lányok / mint ékszer-ládikók – / nem is figyelsz utánok, / kedved beszötte pók. / Már csak hitet szeretnél, / szolgálnád Ég-Urát / minden hiút levetnél, / viselnél szőracsuhát.⁴

⁴ Weöres Sándor: A hársfa mind virágzik... Rongyszőnyeg, 78.

Mi az oktatás célja?¹

David W. Orr környezettudós, az obioi Oberlin College professzora. Leginkább az oktatás és a környezettudatos gondolkodásmód kapcsolatát boncolgató írásai révén vált híressé, jelen esszéje is egy ezek közül. Ennek fókuszában hat, az oktatás szempontjából kulcsfontosságú kulturális mítosz (azaz meggyőződés) megkérdőjelezése áll. E specifikusabb meggyőződések egy része visszavezethető az alábbi két alapvető meggyőződésre:

1. A technika (és az azt támogató tudomány) révén úrrá tudunk lenni bármilyen társadalmi problémán (ex az ún. technikai optimizmus).

2. Az emberi történelem a folyamatos fejlődés krónikája – azaz napjaink társadalmi magasabb rendű minden korábbinál.

Orr világossá teszi azt is, hogy a környezeti nevelés – jó esetben – nem csupán ismeretterjesztést jelent, hanem kultúránk alapvető meggyőződéseinek (és értékeinek) újragondolását is.²

(...) Számos tényezőt, amelyektől jövőbeli egészségi állapotunk és boldogulásunk függ, közvetlen veszély fenyeget. Az éghajlat stabilitását, a természeti rendszerek ellenállóképességét és termékenységét, a természeti világ szépségét és a biológiai sokféleséget.

Fontos rámutatni, hogy mindez nem a tudatlan emberek műve. Sokkal inkább a bölcsész, a természettudományi és a jogász végzettségűek, illetve a doktori fokozattal rendelkezők tevékenységének eredménye. Elie Wiesel ugyanerre a következtetésre jutott, amikor kifejtette, hogy Auschwitz,

¹ Eredetileg: Orr, D.W. 1994. „What is Education for?” In: D.W. Orr *Earth in Mind: On Education, Environment, and the Human Prospect*, 7-15. Washington, D. C.: Island Press. Első magyar nyelvű megjelenés: *Liget* 2002/5, 81-86. Jelen szöveggyűjtemény számára a fordítást némileg felújítottuk.

² Az iskola világa és a fenntarthatóság kapcsolatáról bővebben lásd Jakab György és Varga Attila e sorozatban megjelent munkáját.

Dachau és Buchenwald – a holocaust – kitalálói és kezdeményezői Kant és Goethe örökösei voltak, akiket szerette a világon a legműveltebbek között tartottak számon. Iskolázottságuk azonban nem akadályozta meg őket a kegyetlenkedésben. Mi volt a baj az oktatásukkal? Wiesel 1990-ben így nyilatkozott:

Az értékek helyett az elméletek fontosságát, az emberi lények helyett a fogalmakat, a tudatosság helyett az elvont gondolkodást, a kérdések helyett a válaszokat, a lelkiismeret helyett pedig az ideológiát és a hatékonyságot hangsúlyozta.

Azt hiszem, ugyanez elmondható a mi oktatási rendszerünkéről is. A természeti világ megközelítésében szintúgy az elméletek és nem az értékek, az elvont gondolkodás és nem a tudatosság, az elegáns válaszok és nem a kérdések, illetve a technikai hatékonyság és nem a lelkiismeret fontossága kap hangsúlyt. Jellemző, hogy kizárólag írástudatlan emberek tudtak hosszú távon fenntartható életmódot kialakítani a Földön, illetve azok, akik az amishokhoz hasonlóan nem emelték piedesztálra az olvasást. Mindezzel arra szeretnék rámutatni, hogy az oktatás nem garantálja a tisztességet, sem a megfontoltságot vagy a bölcsességet. Ha nem változtatunk az oktatás jelenlegi formáján, a jövőben megsokszorozódnak nehézségeink. Nem a tudatlanság mellett emelek szót, inkább arra próbálok rámutatni, hogy az oktatás értékét a tisztesség és az emberiség fennmaradása szempontjából kell mérlegelni, mert ezzel elkerülhetetlenül szembesülünk a XXI. században. Nem az oktatás, hanem az oktatás egy bizonyos formája óvhat meg bennünket.

*

Mi a baj kultúránkkal és oktatási rendszerünkkel? Az irodalomban válaszra lelhetünk, többek között Christopher Marlowe Faustjában, aki eladja lelkét a tudásért és a hatalomért cserébe; Mary Shelley Doktor Frankensteinjében, aki elhárítja a felelősségvállalást az általa létrehozott lényért; és Herman Melville Ahab kapitányában, aki ezt mondja:

„Eszközeim ésszerűek, szándékom és célom eszeveszett.” Ezekben a szereplőkben mutatkozik meg az az erő, amely a természet uralására ösztönzi a modern embert.

A tudás és a hatalom egyesülésének baconi gondolata előrevetítette a kormányok, az üzlet és a tudás ártalmas összefonódásának mai árnyképét. Galilei különválasztotta az intellektust, ami előrevetítette az agy analitikus részének dominanciáját a kreativitásért, a humorért és a teljességért felelős másik rész felett. Descartes ismeretelméleti írásaiban pedig fellelhetők az én és a tárgy erőteljes szétválasztásának gyökerei. Ez a három eszme együtt vetette meg a modern oktatás alapjait. Ezek az alapok mára mítoszokba záródtak, amelyek érvényességét nem kérdőjelezzük meg. Hat ilyen mítoszt vizsgálunk meg.

Az első mítosz szerint *a tudatlanság megoldandó probléma*. Holott inkább ember mivoltunk elkerülhetetlen velejárója. Nem érthetjük meg a világot a maga teljességében. A tudás fejlődése mindig a tudatlanság bizonyos formájának térnyerésével járt. Nyilvánvaló, hogy 1929-ben még fogalmunk sem volt arról, hogy a CFC-k milyen hatást gyakorolnak a sztratoszferikus ózonra és az éghajlat stabilitására, hiszen még fel sem találták ezeket a vegyületeket. 1930-ban azonban, miután ifjabb Thomas Midgley előállította a CFC-ket, ami eddig lényegtelen tudatlanság volt, a bioszféra megértésének kritikus, életünket fenyegető hiányosságává vált. Az 1970-es évek elejéig senki nem tette föl a kérdést: „Mit okoz ez az anyag és hol?”. 1985-ben felfedeztük, hogy a CFC-k Amerika 48 államának területével megegyező nagyságú „lyukat” okoztak az Antarktisz fölött. Az 1990-es évek elejére a CFC-k már a világban sok helyütt elvékonyították az ózonréteget. A CFC-k feltalálása gyarapította a tudást, ám mint a növekvő kör kerülete, vele együtt a tudatlanság is nőtt.

A második mítosz szerint *legendő tudás és technikai felkészültség birtokában* – a *Scientific American* folyóirat (1989) szavaival élve – „*irányíthatjuk bolygónkat*”. A felsőfokú oktatást erőteljesen átformálta az emberi uralom teljessé tételenek szándéka. Ebben a küldetésében az intelligencia

valószínűleg tévútra lépett, bár jól hangzik, hogy irányítani tudjuk bolygónkat. A digitalizált adatok, a számítógépek, a billentyűk és a számlapok elragadják képzeletünket. A Földet és élő rendszereit azonban lehetetlen biztonságosan irányítani. Még mindig keveset tudunk a talaj néhány centiméteres fedőrétegének ökológiájáról és a bioszféra nagyobb rendszereihez fűződő kapcsolatáról. Mi magunk talán irányíthatóak vagyunk: vágyaink, gazdasági rendszereink, politikánk és közösségeink. Figyelmünket azonban olyan dolgok kötik le, amelyek távol tartanak minket a politika, az erkölcs, az etika és a józanész sugallta nehéz döntési helyzetektől. Jóval ésszerűbb, ha mi igazodunk a bolygó korlátozott lehetőségeihez, és nem a bolygót próbáljuk igazítani határokat nem ismerő igényeinkhez.

A harmadik mítosz szerint *a tudás és általa az emberi jószág növekszik*. Információs robbanás korában élünk, az adatok, a szavak és a papír mennyisége hihetetlenül gyorsan nő. De ezt a robbanást ne tévesszük össze a tudás és a bölcsesség nehezen mérhető gyarapodásával. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy bizonyos ismereteink bővülnek, más tudásfajták pedig eltűnnek. David Ehrenfeld például egy beszélgetésünk során rámutatott, hogy a biológia tanszékek már nem vesznek föl rendszertant oktató tanárokat. Más szóval, jelentős ismeretek vesznek el, mert a jövedelmezőbb, de nem fontosabb molekuláris biológia és géntechnológia kerül előtérbe. Hiába jutottunk előre néhány területen, még távolról sincs birtokunkban az egészséges föld tudománya, amelynek kidolgozását Aldo Leopold már fél évszázaddal ezelőtt sürgette. De nemcsak a tudomány bizonyos területein csökken a tudásunk, hanem a helyi tudás, tehát lakhelyünk ismerete is eltűnőben van. Barry Lopez (1989) szerint:

...borzongató jellemvonása a modern társadalmaknak, hogy a földrajz helyi vagy országos ismeretének hiánya éppúgy megbocsátható, mint a kézi szerszámok használatában való járatlanság; továbbá hogy az emberek kötődése lakhelyükhöz végtelenül naiv, és csupán pillanatnyi szórakozást jelent.

Rá kellett döbbernem, hogy különös, sőt veszélyes dolog van készülőben. Évről-évre csökken azoknak a száma, akik első kézből szerzett tapasztalatokkal rendelkeznek a földről. A vidéki lakosság a városokba áramlik... Amint eltűnt az ország alapját adó, valódi földrajzi ismereteket jelentő, egyéni és helyi tudás, megjelent valami, ami nehezen meghatározható, de baljóslatú és nyugtalanító.

A modern egyetemen ezt a tudásfajtát nem vélik oktatásra méltónak, csupán a „népi kultúra” sajátosságaként tesznek róla említést. Az egyetem inkább azt tekinti küldetésének, hogy a kutatások révén az úgynevezett „emberi tudás tárházát” gazdagítsa. Mit tudunk a kutatásokról? Page Smith (1990) történész válasza a következő:

A modern egyetemeken végzett úgynevezett kutatások döntő többsége alapvetően hasznavehetetlen. Senki és semmi számára nem hoztak számottevő előrelépést. Akármilyen magabiztosan is állítják, a kutatás nem tudja visszaszorítani a tudás mindenütt jelenlévő határvonalait, *mindent összevetve* sem a lakosság egésze, sem pedig egy bizonyos csoportja számára nem eredményezett jobb egészségi állapotot vagy nagyobb boldogságot. Valójában óriási, szinte áttekinthetetlen mértékben végzett szöszmötölés. A kutatás elkedvetlenít, az egész tudományos világ vállalkozó szellemét visszafogja, és mindenekelőtt megfosztja a diákot a tanítás mellett mélyen és kétséget kizáróan elkötelezett tanár megértő figyelmétől.

Az adatok ismerete és a tudás összetévesztése mögött az a téves feltételezés áll, hogy a tanulás jobbá tesz. Ám ahogy Loren Eiseley (1979) kifejtette, a tanulás sosem ér véget, és „önmagában nem tesz erkölcsösekké bennünket”. Végso soron talán a jó felismerésének képessége az, amelyet a haladás különféle formái leginkább fenyegetnek. Lehetséges, hogy egyre kevésbé tudjuk, mi kell a tartalmas és fenntartható földi élethez.

Amikor a fenntartható társadalom felépítéséhez szükséges tudásfajtákat és kutatástípusokat vesszük számba, meg

kell különböztetnünk az intelligenciát az okosságtól. Az intelligens ember hosszú távon gondolkodik és teljességre törekszik. Az okos ember rövid távon gondolkodik, és hajlamos a valóságot feldarabolni. Az okosságot a gyakorlatias gondolkodású, működés-centrikus technikus testesíti meg, aki rendelkezik ugyan a kellő ismeretekkel és módszerekkel, de fogalma sincs, hogy a technikának milyen felsőbbrendű célokat kellene szolgálnia. Az oktatás célja az volna, hogy összekapcsolja az intelligenciát a rendszerek egészének fontosságával, és a hosszú távú gondolkodást az okossággal, amely magában foglalja a részletekben való jártasságot is.

A negyedik mítosz szerint *amit leromboltunk, újra fel tudjuk építeni eredeti formájában*. Itt a modern tantervre utalok. A világot apró darabjaira szedtük, kisebb és nagyobb tudományterületekre bontottuk, és ezeket hermetikusan elhatároltuk egymástól. Ennek eredményeként 12, 16 vagy 20 évnyi tanulás után a diákok többsége úgy kap diplomát, hogy nem látja át a dolgok közötti összefüggéseket. Mindez jelentős hatást gyakorol személyiségükre és bolygónkra. Például rutinszerűen képzünk olyan közgazdászokat, akik az ökológia és a termodinamika legalapvetőbb elveit sem ismerik. Ez a magyarázata annak, hogy a GDP-ből nem kerül levonásra az élővilág elszegényedésének, a talajeróziónak, a levegő- és vízszennyezésnek, vagy az erőforrások kimerítésének a költsége. Egy véka búza eladásának bevételeit hozzáadjuk a GDP-hez, ugyanakkor elfelejtjük levonni a termesztése során elhasznált háromvékányi humuszmennyiség értékét. A hiányos oktatás eredményeként ostobán elhitettük magunkkal, hogy a valóságosnál jóval gazdagabbak vagyunk.

Az ötödik mítosz szerint *az oktatás célja az, hogy a feltörekvés és a siker elérését szolgáló eszközöket adjon a diákok kezébe*. Thomas Merton (1985) szerint ez a folyamat: „olyan emberek tömeges képzése, akik semmi másra nem alkalmasak, mint hogy egy precízen kigondolt és teljesen mesterséges társasjátékban részt vegyenek”. Amikor megkérték, hogy írjon sikeréről, Merton a következő választ adta: „ha megesett is velem, hogy egyszer bestsellert írtam, merő véletlen volt,

figyelmetlenségemnek és naivitásomnak tulajdonítható, és mindent elkövetnék, nehogy még egyszer előforduljon”. A diákoknak ezt tanácsolta: „légy bármi, ami kedvedre való, légy örült, korhely vagy gazember, de egy dolgot mindenképpen kerüld el: a sikert”. Az az igazság, hogy bolygónknak nincs szüksége több „sikeres” emberre. Ugyanakkor nagy szüksége van békéltetőkre, gyógyítókra, helyreállítókra, mesélőkre és szerető szívű emberekre. Olyanokra van szükség, akik elégedetten élnek lakóhelyükön; akikben van elég erkölcsi tartás, hogy felvegyék a küzdelmet egy élhető és emberséges világ megteremtéséért. Ezeknek a tulajdonságoknak pedig nem sok közük van ahhoz, amit kultúránk sikernek nevez.

Az utolsó mítosz szerint *kultúránk az emberi teljesítmény netovábbja*. Ez a kulturális arrogancia legrosszabb fajtája, és a történelem, illetve az antropológia durva félreértelmezése. Mostanában kialakult az a nézet, hogy mi nyertük meg a hidegháborút. A kommunizmus kudarcot vallott, mert túl keveset és túl drágán termelt. De a kapitalizmus szintén kudarcot vallott, mert túl sokat termel, túl kevészer osztozik, és mindezért gyermekeink, illetve unokáink túl nagy árat fognak fizetni. A kommunizmus mint önmegtartóztató erkölctan megbukott. A kapitalizmus pedig azért bukott meg, mert az erkölcs minden formáját felszámolja. Ez nem az a boldog világ, amiről a sok felelőtlen reklámozó és politikus beszél. Olyan világot teremtettünk, amely kevesek számára élősödő jólétet, a szélesedő alsóbb rétegek számára pedig nélkülözést nyújt. Ez az utcai rablások, az esztelen erőszak, a laza erkölcsök és a legelkeseredettebb szegénység világa. Darabjaira hulló kultúrában élünk. Ron Miller (1989) így fogalmazott:

Kultúránk nem azt táplálja, ami a legjobb és a legnemesebb az emberi szellemben. Nem értékeli a látomást, a képzeletet, sem a szépség és a szellem iránti fogékonyságot. Nem ösztönzi a szelídség, a nagylelkűség, a törődés és a részvétel érzését. A közgazdász-technokrata-hivatalnok világszemlélet pusztító

szörnyként lerombol minden szeretetet és életigenlést az emberi lélekben.

*

Hogyan gondolható újra az oktatás kérdése az emberiség fennmaradásáért folytatott harc közepette? Hat szempontot javaslok.

Először is, *minden nevelés környezeti nevelés is*. Aszerint, hogy mit tanítunk és mit nem, a diákok megtanulják, hogy részei-e a természeti világnak, vagy sem. Ha a közgazdaságtan oktatásakor nem térünk ki a termodinamika és az ökológia törvényeire, alapvető fontosságú, ökológiai tanulságot tudatosítunk: a fizikának és az ökológiának semmi köze a gazdasághoz. Ez pedig egyszerűen tévedés. Ugyanez igaz a tanterv egészére.

A második szempont a görög 'paideia' fogalomból ered. *A tanulás célja nem a tananyag elsajátítása, hanem a személyiség uralása*. A tananyag csupán eszköz; ahogy a márvány megmunkálásához kalapácsot és vésőt használunk, úgy használjuk a gondolatainkat és a tudásunkat személyiségünk formálásakor. Munkánk során többnyire összekeverjük a célokat az eszközökkel; a tények, technikák, módszerek és információk válfajait sulykoljuk a diákokba, gondolván, ez az oktatás feladata, tekintet nélkül arra, hogy hogyan és milyen hatásfokkal tudják majd őket felhasználni. A görögök előttünk jártak.

Harmadszor, véleményem szerint *a tudással együtt jár a felelősség, hogy meggyőződjünk, jó célra használják-e fel a világban*. Ki a felelős Love Canalért? Csernobilért? Az ózonréteg pusztulásáért? Az Exxon Valdez tankhajó olajszennyezéséért? Ezeket a tragédiákat egytől-egyig olyan új ismeretek okozták, amelyekért senkit nem terhel felelősség. Végül talán belátjuk, hogy a nagyságrenddel van baj. A nagyszabású és kockázatos vállalkozások megvalósításáról jóval többet tudunk, mint felelősségteljes hasznosításuk lehetőségeiről. Ezeknek az ismereteknek egy részét nem lehet felelősen, biztonságosan és következetesen jó célokra alkalmazni.

Negyedszer, *addig nem jelenthetjük ki valamiről, hogy tud-*

juk, amíg nem térképeztük fel, hogy e tudás milyen hatást gyakorol az emberekre és közösségekre. Az Ohio állambeli Youngstown közelében nőttem fel, amelyet döntően a nagyvállalatok elhatározása tett tönkre, miszerint nem fektetnek pénzt a régió gazdaságába. Ebben az esetben a diplomás üzletviteli szakemberek, akiket kiokítottak arra, hogyan manipuláljanak a hitelből finanszírozott vállalat-felvásárlásokkal, az adóengedményekkel és a tőkemozgással, véghezvitték azt, amit egy hódító sereg sem tehetett meg: büntetlenül elpusztítottak egy amerikai várost, és mindezt a profit nevében tették. A profit azonban további költségekkel terheli a társadalmat: a munkanélküliség, a bűnözés, a magasabb vállalási arány, az alkoholizmus, a gyermekek bántalmazása, a felélt tartalékok és a derékba tört életek költségével. Jelen esetben a közgazdasági iskolák és tanszékek tananyagában nem esett szó a jó közösségek fontosságáról és az emberi veszteségekről, amelyeket a szűklátókörű, romboló közgazdasági racionalitás idézett elő azzal, hogy a hatékonyságot és a közgazdasági elméleteket az emberek és a közösségek fölé helyezte.

Az ötödik szempont William Blake-től származik. Az *„apró részletek” fontosságával és a példák szavak feletti erejével áll összefüggésben.* A diákok a globális felelősségvállalásról hallanak, miközben az oktatási intézmények számtalanszor felelőtlenül használják fel költségvetésüket és a támogatásokat. Az álszentség és a végső kétségbeesés leckéjét tanítják számukra. A diákok tanulnak, és soha senki nem mondja meg nekik, hogy lehetetlen az eszme és a valóság között tátongó szakadék fölé hidat verni. Égető szükség van olyan tanszékekre és adminisztrátorokra, akik az integritást, a törődést és az átgondoltságot testesítik meg, és olyan intézményekre, amelyek működésük minden terén képesek elképzeléseiket a gyakorlatba ültetni.

Végül szeretném kiemelni, hogy *a tanítás módja ugyanolyan fontos, mint az egyes órák tartalma.* A tanulás szempontjából igen fontos az oktatás módszere. Az előadás jellegű órák általában passzívvá teszik a hallgatókat. A tantermi oktatás azt az illúziót kelti, hogy tanulás csak a négy fal között me-

het végbe, elzárva a „valódi világtól”, ahogy azt a diákok láthatólag minden irónia nélkül nevezik. A biológiaórakon végzett békaboncolás olyan képet ad a természetről, amit udvarias társaságban senki sem merne ecsetelni. Az egyetemi campus építészete maga a kikristályosodott pedagógia, amely sokszor a passzivitást, a monologizálást, a fölényeskedést és a mesterkéeltséget erősíti bennünk. Arra kívánok rámutatni, hogy a diákok az órák tananyagán kívül különféle, árnyalt formákban is oktathatjuk.

*

Mit tehetünk? Sok mindent, kezdve azzal a célkitűzéssel, hogy egyetlen oktatási intézményből se kerüljön ki diák anélkül, hogy ne rendelkezne alapszintű ismeretekkel a következőkről:

- a termodinamika törvényei
- az ökológia alapelvei
- a környezet eltartóképessége
- energetika
- a technológia korlátai
- megfelelő lépték
- fenntartható mezőgazdaság és erdőgazdálkodás
- állandó méretű gazdaság
- környezeti etika

Ezt az elemző és tudományos felsorolást kiegészíteném még néhány, a tartalmas életvitelhez szükséges gyakorlati dologgal: élelemtermesztés, hajléképítés, napenergia-felhasználás, a helyi talaj, illetve a növény- és állatvilág ismerete. Ezek együttesen tesznek minket képessé arra, hogy különbséget tegyünk egészség és betegség, fejlődés és növekedés, elégséges és hatékony, optimális és maximális, illetve „meg kellene tennem” és „meg tudom tenni” között.

Tóth Gabriella és Takács-Sánta András fordítása